

„REFORMÁTUS MAGYAR VAGYOK...”

VALLÁSI KISEBBSÉG, FELEKEZETI KULTÚRA, NEMZETI IDENTITÁS
ÖSSZEFÜGGÉSEI A MAGYAR REFORMÁTUSOK KÖZÖTT. ELŐZETES
KÉRDÉSEK ÉS FELTEVÉSEK EGY KÉRDŐÍVES KUTATÁS KAPCSÁN

Az elmúlt év őszén egy hosszú távú kutatásba kezdtem, melynek témája a magyar református felekezeti identitás szerkezetének vizsgálata. A reprezentativitás igényével kezdett kutatás első szakaszában¹ kérdőíves² adatfelvételre került sor a Kárpát-medence magyar tanítási nyelvű, református középiskoláinak 16–17 éves tanulói közül választott, mintegy nyolcszáz fős mintában.³ A kérdőív két nagy tematikus egységben összesen mintegy 130 kérdésből áll. A nagyobb terjedelmű egység 95 állítást tartalmaz. Az állítások minden esetben a református nyilvánosság különböző színterein megjelent szövegekből származnak. Olyan szövegekről van szó, melyek identitásprogramokként értelmezhetőek, vagyis adott helyzetre alkalmazva, sűrítve jelenítik meg a református identitás elemeit. Olyan elemeket, melyek a református felekezeti azonosságtudat történeti modelljeihez kapcsolódnak, s azok vallási-hitbeli, kulturális-életmódbeli, illetve a saját közösséggel, valamint a közösség idegenek felé történő képviselésével kapcsolatos jellemzőit teszik kitapinthatóvá. A kutatás célja elsősorban az, hogy a történeti identitásmodellek esetleges továbbélését a jelenkori identitás szerkezetében feltárja, illetve felvázolja a református felekezeti kultúra táji tagolódását, segítsen meghatározni a közösség identitásrégióit. E problémakörben pedig a kutató elkerülhetetlenül találkozik a trianoni határ kapcsán létrejött „magyarországi – határon túli” dichotómiával és a nemzeti kisebbség és vallásosság kapcsolatának ebből következő kérdéskörével. Jelen tanulmányban a középiskolákban felvett kérdőívekből célzottan válogatott, mintegy 380 fős minta elemzésével – annak működőképességét is tesztelve – arra keresem a választ, hogy a kérdőív segítségével mennyire árnyalható a társadalomtudományokban, elsősorban a vallásszociológiában a magyar nemzeti kisebbség és vallásosság összefüggéseiről kialakított kép.

¹ A kutatást a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatja.

² A kutatás több szakaszban folyik. A középiskolákban végzett adatfelvételt a Magyar Református Egyház szakértői mintavétellel választott egyházközsegekben végzett adatfelvétel követi, ezzel párhuzamosan kerül sor életútinterjúk felvételére és vizuális antropológiai kutatásokra.

³ A kutatásnak ezt a fázisát a Református Közéleti és Kulturális Központ alapítványa támogatta.

1. Probléma, hipotézis, módszerek

A református felekezeti és a magyar nemzeti identitás – hol többé, hol kevésbé árnyaltan, de – mind a köztudatban, mind a református közösségek önreflexióiban szoros kapcsolatban van. A református felekezeti identitás egyik központi programja szerint a református egyház és hit a magyarság számára nemzetmegtartó erőnek bizonyult. Ez a gondolat lényegében történelmi tapasztalatok 19. századi interpretációja mentén született meg (a témához lásd: BÍRÓ – SZILÁGYI, 1949; BRANDT, 1998, 2003; DIENES, 2002; HATOS, 2005a; KÓSA, 2009a, 2009b). A közösség önértelmezése azonban sajátos módon a vallási és nemzeti, illetve etnikai identitás összefüggéseit kutató társadalomtudományok – különösen a vallásszociológia, a kulturális antropológia és a néprajz – megállapításainak kontextusába kerülve további megerősítést nyer.

Lényegében közhelynek számít ma már ugyanis az a megállapítás, mely szerint a kisebbségi helyzetek intenzívebb vallásgyakorlattal társulnak (A. GERGELY, 2007, 7.), s különösen a „határon túli”, kisebbségben élő magyarság a nemzethez való tartozását az egyházhoz és a valláshoz való kötődésén keresztül éli meg. Gereben Ferenc szerint „az ortodox (keresztény) többségű országokban a magyarok (akár katolikusok, akár protestánsok) vallási élete az átlagosnál nagyobb aktivitást mutat minden bizonnyal azért, mert ezeken a területeken a vallásosság és a vallásgyakorlás különösen alkalmas a nemzeti sajátosságok kinyilvánítására, és az identitástudat megerősítésére.” (GEREBEN – TOMKA, 2000, 76.)

Arról azonban, hogy ez a kötődés pontosabban mit is takar, a szociológiai kutatások viszonylag kevés, pontosabban szűk körű és egyoldalú információt tartalmaznak. Legtöbb adattal az imént idézett Gereben Ferenc és Tomka Miklós kutatásai szolgálnak. A két kutató 1998 és 2000 között mintegy 4000 fős mintán végzett kérdőíves felmérést Erdély, Kárpátalja, Felvidék, Vajdaság és Magyarország felnőtt lakossága körében a nemzeti, vallási és kulturális identitástudat összefüggései témakörében (GEREBEN – TOMKA, 2000; GEREBEN, 2005, 2009; TOMKA, 2005, 2006). E kutatások azonban nem, vagy csak kevésbé vannak tekintettel a vallásosság felekezeti tradícióira és azok hatásaira, ami esetünkben azt jelenti, hogy nem foglalkoznak a reformátusokkal, sőt sok esetben együtt kezelik a protestáns felekezeteket. Tomka ezt azzal magyarázza, hogy vallásszociológusként a felekezeti különbségek helyett „a vallási jelenségek kör kulcselemeit” próbálja megtalálni (TOMKA, 2005, 44.). Éppen ezért fontos, hogy református felkérésre Tomka 2000-ben az Európai Értékrend-kutatások eredményeire és saját kutatásaira támaszkodva elemezte a reformátusok társadalmi helyzetét.⁴ Abból indult ki, hogy a szocialista rendszer a vallásos em-

⁴ A református egyház szociológiai sajátosságaival átfogóan, általában a népszámlálások

bereket tudatosan igyekezett háttérbe szorítani az élet minden területén. Így bár napjainkban e hátrányok csökkennek, mégis érvényes az a megállapítás, hogy „az elkötelezetten vallásosak leggyakrabban az idősek, a vidékiek, a legalacsonyabb végzettségűek, az alacsony jövedelműek, a vagyontalanok, és a mindennapi technikai eszközökkel [...] is kevésbé ellátottak között találhatók. Emiatt a vallásukat rendszeresen gyakorló híveknek más az életmódjuk, napirendjük, tömegkommunikációs és egyéb fogyasztásuk, mint a nem vallásosaknak.” (TOMKA, 2000, 17.) Ez a társadalmi aránytalanság az egyházakban is megosztottságot eredményez. „Van olyan társadalmi miliő, például a falun élő idős emberek világa, amelyben a hívek legalább relatíve túlsúlyban érezhetik magukat. Azt gondolhatják, hogy a demokrácia többségi elve az államilag, politikailag érvényesített kereszténységnek kedvez. Ez a »keresztény Magyarország« jelszavának a melegágya. Ennek a helyzetnek a tökéletes ellentéte is létezik. A városban élő fiatal és középkorú felnőttek között a vallásukat gyakorló hívek pici kisebbségben vannak. Számukra a pluralizmus elfogadása és a nem hívőkkel való párbeszéd nem csak elvi állásfoglalás, hanem helyzeti szükségyszerűség. [...] A kétféle környezet az egyház(ak)on belül is ellentéteket szül. A kereszténység képviselőjének két típusa ütközik egymással. Az egyik az abszolút igazságot képviseli jogvédő, másra tekintettel nem lévő, kardcsörtető, magabiztos és triumfalista módon. A másik óvatosabb az abszolútumok kimondásával, saját hitén kívül is feltételez és elfogad értékeket, ennek megfelelően párbeszédre törekszik más meggyőződésű emberekkel és a profán világgal. A két alapállás nehezen fér össze.” (TOMKA, 2000, 17–19.)

A 2001. és 2011. évi népszámlálás adatai azt mutatják, hogy egyre kevesebb az olyan település, melyen a reformátusok vagy abszolút többségben, vagy legalább nagyobb tömbben élnek, s ez a városi közegben élő hívekben egyfajta szórványtudat, vagy -lelkiség kialakulásához vezet (KÓSA, 2004; RISKÓ, 2012). Azt ugyan nem tudjuk, hogy ez, vagy a Tomka által feltételezett attitűdök konkrétan a többségben, illetve kisebbségben élő reformátusok között működnek-e, s ha igen, akkor hogyan, az azonban valószínű, hogy karakteres különbség van e két csoport attitűdjei között. Ezek a különbségek pedig nem újkeletűek, hiszen az egyházban viszonylag hosszú ideje megfogalmazódott az a felismerés, mely szerint az egy tömbben, többségben élő reformátusok hajlamosabbak a szekularizációra s a vallási/egyházi élet rutinszerű megélésére, a hittartalmak magától értetődőnek vételére, mint a kisebbségi helyzetben élő hitfeleik. (Például RAVASZ, 1925, 13–14.)

összefüggésében foglalkozik Kovács I. Gábor (KOVÁCS I., 2012), elsősorban a (református) fiatalokkal kapcsolatos kutatásaiban Hámori Ádám (HÁMORI, 2008, 2011; HÁMORI – ROSTA, 2014b), valamint a 2011. évi népszámlálással kapcsolatban Csanády Márton (CSANÁDY, 2013).

A református felekezeti közösségekkel foglalkozó viszonylag kisszámú kulturális antropológiai kutatásból kiemelkednek Papp Richárd vajdasági munkái (PAPP, 2001, 2003, 2004a, 2004b, 2010). 2001-es tanulmányában Papp egy olyan kutatási projekt kapcsán, ahol egyazon területen kulturális antropológusként többek mellett ő, míg szociológusként Tomka Miklós és Gereben Ferenc vettek részt, a szociológia módszereinek kritikája mentén a szociológia és a kulturális antropológia kapcsolatának lehetőségeit is elemzi. Mint írja, a szociológus szerző

...hipotézisét pedig, miszerint az erdélyi magyarság tudatosan határozhatja meg, »mit kezd, hitével és kultúrájával«, a kulturális antropológia kultúra felfogása helyezi más megvilágításba. Eszerint ismét a Tomkánál komplexebb problémával állunk szemben, ugyanis a kultúra tagja éli, s nem »meghatározza« kultúráját. Ha egy kulturális rendszert, jelesül a vallást próbáljuk kutatni az adott kultúra világában, akkor az antropológia az abban a világban »elfoglalt« helyét és e világ lakóinak »vele való élését« értelmezi a jelenvaló, a jelenben értelmezhető jelentéseivel egyetemben. A kulturális antropológia tehát az élő kultúrán keresztül a cselekvő emberre fókuszál, annak »belső kategóriáit« interpretálja úgy, ahogy azok vannak s nem irányelveket dolgoz ki számukra a jövőre nézve. (PAPP, 2001, 216.)

Papp számára a vallás meghatározó módon kulturális rendszer. Ebben alapvetően a Parsons elgondolására építő Geertzre támaszkodik, aki szerint a vallás azért érdekes, mert egy-egy közösségben meghatározó módon járul hozzá a társadalmi valóság felépítéséhez és az individuumot e valóság fenntartására motiválja, vagyis formálja a társadalmat, csakúgy mint a többi kulturális rendszer (esetleg azokat adott kultúrában maga alá gyűrve, akár jobban is), például a környezet, a politika, a jog vagy éppen „a szépségre való hajlam” (GEERTZ, 1994 alapján). Papp egyik tanulmányában azonban hozzá is teszi – tompítva egy kicsit a korábban Tomka kapcsán megfogalmazott kritikáját – hogy „a társadalom is »formálja« a vallást, »hat« a vallási rendszerekre, jelentésekre.” (PAPP 2004b, 245.) A vallás mint kulturális rendszer számára a társadalomról való beszéd egy sajátos regisztere. Mint ugyanitt írja, „a vallás kutatásával egy adott társadalom teljes kulturális rendszeregyüttesét, összefüggésrendszerét vehetjük szemügyre. Ugyanakkor a vallás az etnikus identitást is kifejezi és elmélyíti a saját kulturális környezet biztonságának megteremtésével, a saját kultúra jelentéseinek szimbólumainak, etnikai (a »nemzeti«, »saját történelmi«, »anyanyelvi« hovatartozás) tartalmainak vállalt kifejezésével és tudatosításával.”

Természetesen elfogadhatjuk a vallás ilyen értelmezését, és ennek nyomán azt, hogy a felekezet a vallásra hivatkozó kulturális kategória.⁵ Így beszélhetünk felekezeti etnikumról (TÓTH, 2002, 32–33.) vagy etnikus vallásról. Beszélhetünk azonban más megközelítésben arról is, hogy a vallás – amint Papp is nagyon érzékenyen kimutatja, sokszor a felekezeti meghatározottságok rafinált felfüggesztésével – a saját kultúra, a saját közösség, ha tetszik az otthonlét (STRATHERN, 1987, 17.) artikulálására a társadalmi kommunikáció különböző színterein szolgáló sajátos szignifikációs aktus (HORÁNYI, 2009). Ebben az esetben azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy ahhoz a szignifikánshoz, melyhez ebben az aktusban az imént körvonalmazott kulturális szignifikátumok kapcsolódnak, más kommunikációs színtereken más, elsősorban szakrális szignifikátumok kapcsolódnak. A vizsgált probléma sajátossága pedig éppen az, hogy ezek a színterek sok esetben egymásba ágyazódnak, és/vagy ugyancsak sok esetben maguk a szignifikáció ágensei kötik azokat össze. Ebből következően az aktusok értelmezése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szakrális szignifikációkat sem, melyek esetében az adott közösség „teológiai” gondolkodása vagy tágabb értelemben a kegyessége az a „konstitutív alap”, meghatározó felkészültségkészlet, tudás, melyre nézve a szignifikációs aktus végbemegy. Jóllehet Papp antropológusként a kutatott közösség saját „belső kategóriáit” interpretálva a probléma komplexitására érzékenyen elemzi a vallási, illetve felekezeti és nemzeti identitások összefüggésének kérdését, ugyanakkor – a szociológusokhoz e tekintetben hasonlóan – a szakrális szignifikációkra nincsen tekintettel.

Lényegében hasonló problémát vet fel Kósa László is, amikor megállapítja, hogy a református felekezeti azonosságtudatnak két alapvető oldala van, s akármelyiket „olvassuk” is, azon átüt a másokra írt szöveg. „Az azonosságtudat – írja Kósa – két, együtt és külön-külön összetett hatalmas területből áll, a teológiai, hitbeli, spirituális, illetőleg a történelmi, társadalmi, kulturális összetevőből.”⁶ [...] A két összetevő közül sokan az elsőt, nem kevesen má-

⁵ A reformátusság – s nem csupán a magyar – esetében ez különösen is érvényes. Nagyon sokszor a „kálvinista” és a „református” jelzőket szinonimaként használják, a két fogalom jelentése azonban nem egészen azonos. Ha Glock és Stark ötdimenziós vallásmodelljében gondolkodunk (GLOCK – STARK, 1965), akkor abban a kálvinizmus domináns összetevője a következmény dimenzió, míg a református a kognitív és rituális dimenziókra hivatkozik inkább. Ahogy Tavaszy Sándor fogalmazott 1927-ben: „A »református« név, egészen tiszta disztinkció szerint, jelenti a kálvinizmus egyházi formáját.” (TAVASZY, 1997, 61.) Mindez tovább bonyolítja a felekezeti és vallásosság megkülönböztetésének egyébként sem egyszerű problémáját.

⁶ Kósa szövegében a „teológiai, hitbeli, spirituális” fogalmat lényegében alig különbözteti meg egymástól, a három szó ugyanarra utal, nevezetesen, hogy az identitásnak ez az oldala „a változóval szemben az állandót képviseli.” A három szó azonban jellegzetesen különböző tartalommal bír, s egyaránt fontos alkotója az identitás ezen oldalának – arról nem is szólva, hogy teológiatörténeti aspektusból nézve annyira nem is nevezhető állandónak.

sok a másodikat tartják fontosabbnak, és mindkét csoportban akadnak, akik az egyiket a másikkal a lehető legteljesebb mértékben helyettesítenék.” (Kósa, 2009a, 175–176.)

A Tomka által felvázolt tipológiához azért is érdemes kritikusan viszonyulni, mert éppen a probléma történeti aspektusaira figyelve felvethető, hogy az általa feltételezett attitűdök és magatartások nem biztos, hogy alapvetően válásosak, és az sem biztos, hogy elsősorban a kisebbségi-többségi helyzetből következnek. Az általa megfogalmazott kulturális mintákhoz a zárt, hagyományait őrző faluközösséget és a nyitott, „liberális”, a hagyományokat könnyen feladó városi társadalmat szembeállító toposzok mentén is könnyen el lehet jutni. Ugyanígy a különbségek mögött legalább annyira jelen lehetnek az eltérő élőhelyek (falu vs. város) és életmódok, illetve a generációs feszültségek is. E fenntartások mellett azonban érdemes hipotézisként felvetni, hogy a kisebbségi, illetve többségi élethelyzet a Tomka által feltételezett módon hatással lehet a vallásosságra és a felekezeti identitásra: vagyis

- a) az etnikai kisebbségi helyzet erősebb kötődést eredményez – amit kiegészíthetünk a Papp által megfogalmazott tanulssággal, mely szerint ez a kötődés sokszor dinamikusan viszonyul a felekezeti normákhoz;
- b) a felekezeti kisebbségi helyzet viszont inkább gyengíti ezt a kötődést – ebben az esetben azonban azt feltételezhetjük, hogy ez a gyengülés elsősorban a felekezetspecifikus normák terén lesz tapasztalható.
- c) Ennek fordítottja ugyanakkor nem feltétlenül igaz mindkét esetben, hiszen bár feltételezhető ugyan, hogy a felekezeti többségi helyzet intenzívebb vallásossággal és erősebb felekezeti kötődéssel járhat együtt, ugyanakkor az etnikai többségi helyzet nem szükségszerűen gyengíti ezeket. Egy ilyen, szinte mechanikusan működő összefüggés helyett inkább azt feltételezhetjük, hogy a kisebbségi-többségi helyzetek különböző jellegű vallásosságot, különböző jellegű felekezeti kötődéseket erősítenek meg, illetve gyöngítenek.

A teljes kutatás során célom a magyar reformátusság reprezentatív vizsgálata. Ahhoz azonban, hogy egy kutatás reprezentatív legyen, tudni kell néhány alapvető adatot a vizsgált alapsokaságról. Ahhoz például, hogy életkor szerint reprezentatív legyen a kutatás, ismerni kell az alapsokaság életkor szerinti megoszlását. A magyar reformátusságról azonban nagyon keveset lehet – legalábbis megbízhatóan – tudni. Rendelkezésre állnak ugyan az egyes részegyházakra vonatkozóan a népszámlálási adatok, ugyanakkor az egyházon belül folyamatos vita zajlik arról, hogy mennyiben tekinthetők ezek az adatok irányadónak, hiszen az egyháztagsággal kapcsolatos belső statisztikák alapján készített becslések ezekről

jelentősen eltérő adatokat tartalmaznak.⁷ Tudjuk például, hogy a református-ság előregedőben van, ugyanakkor szórványos és személyes tapasztalatból azt is tudjuk, hogy az előregedés mértéke vidékenként és az egyházközségek jellege szerint – pl. városban vagy községben található – változó lehet. Az is tudható, hogy a református egyházszervezet több évszázados hagyománya, melyben az „egy település egy egyházközség” elv dominált felbomlóban van, és olyan új közösségek születnek, melyek megtartják az egyházközség szakrális funkcióját, vagyis gyülekezetek, ugyanakkor nem kötődnek szorosan egyetlen topográfiai-lag kijelölhető helyhez sem (erről bővebben lásd NAGY, 2013). Az egyház különböző jellegű közösségeiről viszonylag sokat lehet tudni és ezek az adatok megbízhatóak,⁸ így célszerűnek tűnik ezek mentén szervezni a kutatást.⁹ Ilyen, döntően formális közösségnek tekinthetjük az oktatási intézményeket is. A Református Egyházban mindig kiemelkedő szerepet szántak az iskoláknak, kivált a gimnáziumoknak a fiatalok felekezeti szocializációjában és a jövőendő református értelmiség nevelésében, és egy-egy gyermek református középiskolába íratása – különösen a határon túli területeken – a szülők részéről is a felekezeti és a magyar nemzeti identitás határozott vállalásának aktusaként értelmezhető (pl. MARTON, 2013, 2014). A Református Egyház természetesen nem azonos a református középiskolákkal, és ezeknek az iskoláknak a diáksága sem tekinthető a 14–18 év közötti református fiatalokra nézve reprezentatív mintának. Ugyanakkor éppen az iskoláknak az identitás őrzésében, folyamatos aktualizálásában és a hagyományok továbbadásában játszott és tulajdonított kiemelkedő szerepe miatt nem érdektelen ezeknek a közösségeknek a vizsgálata.

⁷ A 2011-es magyarországi népszámlálás adatai szerint (melyeket a népszámlálás vallásra vonatkozó kérdésével kapcsolatos szakmai viták miatt az egyházon belül csak erős fenn-tartásokkal fogadnak el) Magyarországon 1.153.454 fő nyilatkozott úgy, hogy a református felekezethez tartozónak érzi magát (forrás: www.ksh.hu). Az egyházi adminisztráció az egyházközségektől származó adatok alapján 2012-ben 333.923 egyháztagot tartott számon. Ez az adat azonban csak hozzávetőleges, egyfelől azért, mert az egyházban nincsen szigorú adatszolgáltatási kötelezettség, és így vannak egyházközségek, melyekből nem érkeznek adatok. Másfelől azért, mert éppen az adatszolgáltatás bizonytalanságából adódóan sok-szor azt sem lehet tudni, hogy a bejelentő lelkész individuumokat vagy családokat számolt. Így feltételezhető, hogy 400.000 és 600.000 között lehet az egyháztagok száma. (Forrás: a Magyarországi Református Egyház Zsinati Hivatala.)

⁸ Az egyháztagok számba vétele és különösen az ilyen adatok egységes nyilvántartása, továbbá kutathatósága problémás, ugyanakkor az egyházközségek és az egyházhoz kötődő szervezetek, valamint intézmények adatai – sokszor több, egymástól független forrásból is – hozzáférhetőek és többnyire pontosak.

⁹ A Károli Gáspár Református Egyetem Szociológia Tanszéke által 2014-ben egy egyházszociológiai kutatás keretében négyszáz magyarországi gyülekezetben végzett reprezentatív lelkipásztori kutatás mintavételezésekor is hasonló adatokból indultak ki a kutatók: az egyházmegyéek egyházközségeiből településtípusok szerint rétegzett véletlen mintavételt végeztek. (CSANÁDY Márton *A népszámlálási adatok megközelítése református szemszögből. A „Kálvinizmus ma”* címmel 2014. november 10-én a Református Zsinati Székházban tartott előadása alapján.)

A kutatás első ütemében tehát a Magyar Református Egyház Kárpát-medencei területén 39 református középiskolát kerestem meg azzal a kéréssel, hogy tegyék lehetővé a kérdőív lekérdezését a 16–17 éves diákok között. Jelen tanulmányhoz úgy válogattam¹⁰ a kérdőíveket, hogy legyenek magyarországi és határon túli iskolák – utóbbiak esetében minden olyan részegyházból, ahol vannak középiskolák –, s amennyire ezt az alapsokaság eloszlása megengedi, legyenek a reformátusság peremvidégein és centrális területein, illetve felekezeti és etnikai értelemben vett többségi és kisebbségi területen működő iskolák. A választás statisztikai¹¹ alapon történt, a feldolgozás során azonban kiderült, hogy a válaszadók szubjektív helyzetértékelése a fenti szempontoktól néhány ponton eltér. A szubjektív helyzetértékelést azért tartottam fontosnak, mert a kisebbségi lét nem csupán statisztikai adatok kérdése. Ahhoz, hogy valakik kisebbségként viselkedjenek, gondolkodjanak és érezzenek, tudatosítaniuk kell magukban saját kisebbségi státuszukat, reflektálniuk kell erre a helyzetre, s cselekvéseiket is elsősorban ez a reflexió motiválhatja. Ezt a helyzetértékelést az *1. táblázat* mutatja, melyből jól látható, hogy több esetben (pl. Sárospatak, Marosvásárhely, Szatmárnémeti) a többségben lévő vélemény mellett más helyzetértékelés is magas százalékos aránnyal szerepel, ami abból is következhet, hogy a református középiskolák zömében Kollégiumi rendszerben működnek, vagyis az iskola tanulóinak jelentős százaléka nem abban a városban él, ahol az iskola található, hanem a környező településeken. A problémával a kutatás tervezése során végzett próbafelmérésnél is találkoztam. Több visszajelzést is kaptam arra nézve, hogy a válaszadók nem érzik igazán magukat sem határozott többségben, sem határozott kisebbségben élőknek. Ezért vezettem be harmadikként a más felekezetekkel vagy etnikumokkal nagyjából egyenlő arányban élők csoportját. Ahogy az adatokból látható, a kategóriába különösen a felekezeti szituációt tekintve sorolták többen – gyakorlatilag a kisebbségben élőkkel szinte azonos számban – magukat. Az etnikai szituáció esetében találkozunk egy másik sajátossággal is: a magyarországi iskolák esetében – pl. Debrecen vagy Sárospatak – feltűnően magas azoknak az aránya, akik szerint lakóhelyükön a magyarság vagy kisebbségben, vagy más nemzetiségekkel nagyjából egyenlő arányban él. A kérdőív nem tartalmazott arra vonatkozó kérdést, hogy melyek ezek a csoportok, így csak feltételezni lehet, hogy a válaszadók a cigányságra utalnak. Ez a csoport azonban ennek ellenére – tulajdonképpen a várakozásnak megfelelően – nagyon alacsony létszámú, mindössze tizenhat fő tartozik bele, így bár az elemzés során feltüntettem, s mint látni fogjuk, sok esetben valóban „kisebbségként viselkednek”, eredményeiket csupán erős fenntartásokkal vettem figyelembe.

¹⁰ A reprezentativitás igénye nélkül.

¹¹ A besoroláshoz a vonatkozó népszámlálási adatokat, illetve a kérdőívben a válaszadó által adott önbesorolást használtam. Ukrajnában a legfrissebb népszámlálási adatok 2001-ből származnak, ezek feldolgozását MOLNÁR – MOLNÁR D., 2005 tartalmazza.

A korábban megfogalmazott alapproblémát és hipotézist a kérdőívek öt szempont alapján végzett elemzésével vizsgáltam. Az első három szempont a vallásszociológiában szokásos módon a vallásosság indikátorának tekintett bibliaolvasás, imádság és templomba járás kérdésköre. A negyedik szempont az egyház integratív szerepkörével kapcsolatos reflexió, míg az ötödik a felekezeti és a nemzeti identitás kapcsolata. Az első három esetben a vizsgálat két lépcsőben történt: egyfelől direkt kérdést tettem fel, másfelől azokat kiegészítettem olyan állításokkal, melyek a református kegyességi hagyományok vonatkozó aspektusára illenek. Ezt a kettős megközelítést azért tartottam fontosnak, mert a vallásosság és a felekezetiesség, a felekezeti hagyományokhoz, narratívákhoz való kötődés nem szükségszerűen fedi egymást. A kétfajta megközelítés feltételezésem szerint lehetővé teszi, hogy párhuzamosan vizsgáljam a vallásosságot, és azokat a motivációkat, melyek annak felekezeti arculatát meghatározzák.

2. Bibliaolvasás

A vallásszociológiai kutatásokban, mint azt Tomka vagy Gereben idézett munkáiban is láthatjuk, a Bibliával kapcsolatos alapvető kérdések általában arra vonatkoznak, hogy a megkérdezettnek van-e Bibliája, azt milyen gyakorisággal olvassa, és hogyan vélekedik a Biblia szó szerinti értelmezéséről. Jelen kutatásban református középiskolások vettek részt, akiknek iskolai felszereléséhez kötelezően hozzá tartozik a Biblia és a Református Énekeskönyv. Így a Biblia megléte vagy hiánya nem sokat árul el a vallásosságukról. Részben hasonló a helyzet a „milyen gyakran olvas ön Bibliát?” kérdéssel is. Egyházi középiskolában minden nap előkerül a Biblia, nem csupán vallásórán, hanem egyéb alkalmakkor is. Erre a helyzetre a válaszadóim több esetben reflektáltak, megjegyezve például, hogy „csak hittan órán” olvasnak Bibliát. Az egyéni és rendszeres bibliatanulmányozás ugyanakkor a református vallásgyakorlat szerves része. Az ezzel kapcsolatos gyakorlatok és attitűdök tehát alkalmasak lehetnek arra, hogy a válaszoló felekezeti kötődését, református identitását jellemezzék. A harmadik szokásos kérdéscsoporttal azonban több probléma is van. Az olyan válaszlehetőségek, mint „a Biblia Isten szava és szó szerint kell érteni” vagy „a Biblia Isten sugalmazott szava, de nem kell mindent szó szerint venni” és „a Biblia mesék, legendák, történelmi és erkölcsi tanok ember által lejegyzett ősi könyve” nem alkalmasak fenntartások nélkül az egyén vallásosságának vagy református felekezeti kötődésének vizsgálatára. Ezek a válaszlehetőségek ugyanis – bizonyos körülmények között még a harmadik is – egy-egy református ún. „kegyességi irányzat” vélekedésével is beazonosíthatóak.

A kegyességi irányzatok – a római katolikus terminológia „lelkiségi mozgalmak” fogalmához hasonlóan – a protestáns felekezeteken belül létrejött, általában egy-egy vallásos megújulási mozgalomhoz kapcsolódó szubkultúrának tekinthetők. Többnyire nem szakadnak ki az adott felekezet többségi közösségéből, de attól egyértelműen kijelölhető pontokon határozottan elkülönülnek. A protestáns felekezeteken belül éppen a Biblia szó szerinti értelmezése – tágabban és teológiai fogalommal élve: ihletettsége – az egyik olyan kérdés, melyben a különböző kegyességi körök véleménye és az egyházban uralkodó *sensus communis* között jelentős különbség állhat fenn. Ebből következően a protestánsok között az, hogy valaki egyetért azzal, hogy „a Biblia Isten szava és szó szerint kell érteni” vagy „a Biblia Isten sugalmazott szava, de nem kell mindent szó szerint venni” nem biztos, hogy az illető vallásosságának vagy felekezeti elkötelezettségének mértékét jelzi, hanem arra utal, hogy ehhez vagy ahhoz a kegyességi körhöz tartozik, vagy legalábbis inkább az egyikkel vagy a másikkal szimpatizál. Így azután a bibliaolvasással kapcsolatos kérdéseket árnyaltabban, és a felekezeti sajátosságokat figyelembe véve kell feltennünk, és ki kell térnünk a Biblia olvasásának rendszerességén túl az azzal kapcsolatos attitűdökre, illetve a Biblia ihletettségével kapcsolatos kérdéseken túl a „Szentírás” mindennapi életben betöltött normatív szerepére is.

2.1. A Biblia olvasásával kapcsolatos jellemzők

A reformáció egyik leglényegesebb programja a széles körű, anyanyelvű biblia-tanulmányozás fontosságának hangsúlyozása volt. A bibliaolvasás és az azzal szorosan összetartozó imádkozás, mint az Istennel való személyes kapcsolat médiuma azonban csupán a puritanizmus hatására került az egyéni vallásgyakorlat középpontjába. A puritanizmus ebben a kérdésben is a reformáció eredeti tanításának konzekvens és radikális érvényesítésére tett kísérletet, s bár ezt követően a protestáns egyházakban meghatározóvá váló racionalizmus, majd a liberális teológiai gondolkodás a Biblia egyéni vallásgyakorlatban betöltött szerepét leértékelte, az egymást követő megújulási mozgalmak napjainkig minden esetben visszatérnek a puritán értelmezéshez és gyakorlathoz (lásd DIENES, 2002). Trianon után a Református Egyház egymástól elszakított részei nagyon különböző körülmények között éltek. Míg az „elcsatolt területeken” a magyar anyanyelvű bibliaolvasást úgy is, mint a magyar nemzeti kultúra fenntartásának intézményét és úgy is, mint a vallásgyakorlat kiemelkedő fontosságú összetevőjét a mindenkori hatalmak igyekeztek korlátozni vagy ellehetetleníteni, addig Magyarországon ilyen törekvésekre példát legfeljebb a második esetben és az 1950–1960-as években találhatunk. A magyar nyelvű bibliaolvasás tehát eltérő kontextusban eltérő, nem primer módon vallási tartalmakkal telítődött.

A bibliaolvasással kapcsolatos kérdésre a válaszadók két válaszkategóriában összesen 11 lehetőségből választhattak (az eredményeket lásd a 2. táblázatban). Az egyik kategória a szokásos módon, a bibliaolvasás gyakoriságát időben helyezte el. A bibliaolvasás napi, heti vagy havi rendszeressége mellett a kitöltők az „egyéb” lehetőségen túl még két opcióból választhattak: az egyik a „nem szoktam rendszeresen olvasni”, a másik pedig az „elég az, amit a templomban hallok”. Ez utóbbi mondat tulajdonképpen az „egyáltalán nem olvasok Bibliát” válasz¹² alternatívája. Miután a rendszeresség – mint fentebb írtam – a Biblia olvasásának bár meghatározó, de nem az egyetlen módja, az ettől eltérő módok láthatóvá tételére szolgált az első opció az „egyéb” lehetőséggel, illetve a második kategóriában felsorolt válaszok.

A második kérdéskategória a bibliaolvasással kapcsolatos sajátos attitűdökre hivatkozott. A válaszként felkínált mondatok az egyház belső nyilvánosságának ismert fordulatai. A Biblia a hívők legfontosabb „lelki tápláléka”, Isten szava, melyre – a reformátusok között különösen népszerű 42. zsoltár metaforáját idézve – a vallásos ember szomjazik. Jóllehet a metaforából kibontott vallásos érvelés szerint lelki táplálékra ugyanúgy naponta szükség van, mint a testre, ez a metafora mégis inkább az egyén vallási szükségleteit hangsúlyozza, az Isten utáni vágyakozást, semmint a vallásos életfolytatás rigorózus módszerességét. Ehhez hasonló a „csendesség” fogalma is, csak más kegyességi formákra jellemző. A csendesség az Isten előtti elcsendesedés alkalma, olyan magánáhitat, amelynek során a hívő az imádság és bibliaolvasás médiumain keresztül keresi a személyes kapcsolatot Istennel, s amelyet a csendben megmutatkozó transzcendens iránti nyitottság jellemez. A magányos vagy egyéni csendesség mellett a Biblia olvasásának kedvelt formája a kis közösségben végzett tanulmányozás is. Ennek középontjában általában a bibliaolvasás során kapott személyes „üzenetek”, felismerések közössé tétele, és a kis közösség által végzett diszkurzív kontrollja áll. Ezek az alkalmak sokszor a prédikációk normatív bibliaértelmezését alkalmazzák az adott helyzetekre, és azért is nagyon fontosak, mert a hívők – elköteleződésük és vallásosságuk mértékétől függetlenül – a szöveg nehézsége és az értelmezés esetleges buktatói miatt nem ritkán inkább ilyen közösségben olvassák és értelmezik a Bibliát, mint egymagukban. Az „amikor időm engedi” és a „naponta többször is előveszem” válaszok két, egymással alapvetően ellentétes attitűdöt jelölnek meg: míg az első a bibliaolvasást tulajdonképpen szabadidős tevékenységként kezeli, addig a második egy feltehetőleg intenzív vallásosságra utal.

¹² Ez az elutasító válasz a felkínált lehetőségek közt nem szerepelt. Ennek oka az, hogy a próbakutatások alatt szerzett tapasztalataim szerint a válaszadók általában a „kisebb ellenállás” felé hajlanak, s így ha találnak egy „nem olvasok Bibliát” válaszlehetőséget, inkább egyből bejelölik ezt, és csekély hajlandóságot mutatnak arra, hogy a válaszukat a felsorolt lehetőségek segítségével árnyalják. Azok számára, akik elutasító álláspontjukat határozottan ki akarták nyilvánítani, rendelkezésre állt az „egyéb” válaszlehetőség, mellyel éltek is.

A válaszadók több válaszlehetőséget is megjelölhettek, amiből egyfelől az következik, hogy a többszörös válaszok miatt nem lehet egyszerű statisztikát készíteni, másfelől azonban jóval árnyaltabb kép bontakozhat ki az eredményekből annál, mint amit egy egyszerű statisztika alapján megtudhatnánk. Ahogy a 3. táblázatban látható, sajátos ugyanis a többszörös válaszok megoszlása:

- a) a többszörös válaszok aránya mindig a többségi (T)¹³ csoportokban a legmagasabb, és
- b) a többszörös válaszok aránya jóval magasabb a „határon túli” (ht), mint a magyarországi (hu) részeken.
- c) Miután a minta elemszáma az egyes kategóriákban túlságosan alacsony, nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni abból, hogy a többszörös választások esetei hogyan oszlanak meg a két nagy – rendszeresre, illetve attitűdökre vagy szükségletekre hivatkozó – kategória közt, illetve milyen a mindkét kategóriából származó lehetőségeket vegyesen választók aránya. Úgy tűnik azonban, hogy a vegyes válaszok aránya ismét a többségi (T) csoportokban magasabb, kivéve a felekezeti (f) szituációt, ahol a kisebbségi (K) és a más felekezetekkel egyenlő arányban élők (E) csoportjánál találunk magasabb értékeket.
- d) Az alacsony elemszám miatt hasonló problémával szembesülve kell megjegyeznünk azt is, hogy a nem vegyes többszörös választások esetében szinte mindig azok vannak többségben, akik a „nem szoktam rendszeresen olvasni” lehetőség mellé valamelyik attitűdre hivatkozó válaszlehetőséget jelölték meg.

Úgy tűnik tehát, hogy a bibliaolvasási szokások tekintetében két, egymástól viszonylag jól elkülöníthető csoporttal találkozunk.

A válaszok arányát vizsgálva az első sajátosság, ami rögtön feltűnik az, hogy ha az egyes lehetőségekre adott válaszokat külön-külön értékeljük, minden csoportban egyaránt a „nem szoktam rendszeresen olvasni” lehetőséget választották a legtöbben. Tekintettel arra, hogy a Református Egyház magát elsősorban „Az Ige egyháza”-ként határozza meg, vagyis olyan egyházként, melynek középpontjában minden tekintetben a Biblia áll, ez az eredmény mindenképpen figyelemre méltó.

A válaszokat a 2. táblázat alapján részletesen vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a K csoportban majd mindegyik szituációban magasabb a nem rendszeres bibliaolvasók aránya, mint a T csoportban élőkénél. Ez a felekezeti szituációban nagyon csekély különbséget jelent,¹⁴ míg az etnikai szituációban nagyobb a kü-

¹³ Az egyes csoportok jelölésére használt rövidítéseket lásd a tanulmány végén!

¹⁴ A „határon túli” (ht) részegyházak esetében a felekezeti kisebbségnél ez az arány megfordul, de a különbség 1%-on belül van.

lönbség. A válasz előfordulása azonban minden esetben legmagasabb az *E* csoportokban. Meglepő, hogy ugyanakkor szintén a kisebbségeknél legmagasabb a napi rendszerességgel Bibliát olvasók aránya is. Ha ezekhez hozzávesszük a „naponta többször is előveszem” válasz eredményeit, talán még zavarba ejtőbbé válik a kép. Itt ugyanis azt tapasztaljuk, hogy maximuma felekezeti szituációban a *hufK* és a *htfE* csoportban van, etnikai szituációban pedig mindkét esetben a *T* csoportokban. Ha a másik „végletet” vizsgáljuk, az „elég az, amit a templomban hallok” válasz esetében valamelyest hasonló helyzettel találkozunk: az etnikai szituációkat figyelve arányuk a kisebbségek között nagyobb. Ugyanakkor a felekezeti szituációt vizsgálva a magyarországi részekben a válasz előfordulása éppen a kisebbség esetében a legritkább, s az *E* csoportban a leggyakoribb, míg a határon túli részekben a kisebbségi csoportban a leggyakoribb s a többségiben a legritkább. A szintén ehhez a pólushoz sorolható „amikor időm engedi” lehetőség választása ezzel szemben a felekezeti szituációt tekintve a *K* csoportban a leggyakoribb, s az *E*-ben a legritkább, míg az etnikai szituációban a *T* csoportban gyakoribb.

Végül, ha két kategóriába¹⁵ – valahogyan olvas,¹⁶ illetve nem nagyon olvas¹⁷ – sűrítve összesítjük az adatokat, azt látjuk, hogy azok az esetek, ahol a valahogyan, de Bibliát olvasók vannak többségben egybeesik azokkal az esetekkel, melyekben a felekezeti vagy etnikai többségi szituációról van szó. Ez alól egyetlen kivételt a *htfE* csoport képez. Esetükben a két kategória értékei meglehetősen közel esnek egymáshoz, s mint azt a 3. táblázat mutatja, a többszörös, illetve azon belül a vegyes válaszok aránya magas, és ezek a vegyes többszörös válaszok is a pozitív értékek felé mutatnak, így az enyhe pozitív többség elfogadható.

Összefoglalva az eddigieket néhány következtetés talán máris levonható:

- a) az a hipotetikus képlet, melyet Tomka Miklós nyomán megfogalmaztam, az általam vizsgált csoportok esetében az adatok részletes vizsgálata

¹⁵ A többszörös vegyes válaszok miatt a kategorizálás nem problémamentes. Ezeket a válaszokat azonban végignézve kiderül, hogy az azonos felekezeti vagy etnikai szituációba tartozó válaszoknál néhány eset kivételével a válaszok mindig vagy pozitív vagy negatív tartalmúak, azaz vagy intenzívebb bibliaolvasási szokásokra utalnak vagy éppen ezek hiányára. Egyetlen kivételt a *hteK* csoport jelent, ahol a pozitív és negatív válaszok egyenúlyban vannak.

¹⁶ Ebbe a kategóriába sorolom a „naponta többször is előveszem”, „általában naponta”, „hetente többször”, „amikor szomjazom az Igére”, „amikor csendességet tudok tartani”, „hetente legalább egyszer” és az „amikor társaságot találok hozzá” válaszlehetőségeket.

¹⁷ Ide sorolom a „havonta azért néhányszor előveszem”, „amikor időm engedi”, „nem szoktam rendszeresen olvasni”, valamint az „egyéb” válaszokat. A válaszok besorolása kétségtelenül valamelyest szubjektív, azonban ahhoz képest, aki naponta többször is olvas Bibliát az, aki akkor olvas, amikor épp ideje van rá, a vallási vagy felekezeti elkötelezettségét tekintve kétségtelenül más kategóriát képvisel. Az „egyéb” válaszokat azért ide soroltam, mert minden egyes válasz, mely ebbe a csoportba tartozik, valamilyen nemleges tartalmat fogalmaz meg.

alapján nem áll meg. Amennyiben a gyakoribb vagy a felekezeti közösség normáival, illetve ideáljaival összhangban álló bibliaolvasási szokások a vallási vagy felekezeti kötődés erősségét jellemzik, megállapítható, hogy sem a felekezeti, sem az etnikai kisebbségi helyzet nem eredményez egyértelműen erősebb kötődéseket.

- b) Ha összehasonlítjuk a magyarországi és a határon túli területek adatait, és utóbbiakra egyöntetűen mint kisebbségre tekintünk, akkor érvényes a hipotézis, hiszen mind a felekezeti, mind az etnikai szituációt tekintve a határon túli részegyházakban találunk olyanokat többségben, akik valamilyen módon olvasnak Bibliát. Azonban ebben az esetben is azt tapasztaljuk, hogy bibliaolvasók a fT és az eT , illetve a fE csoportokban vannak többségben, a fK és eK csoportokban ugyanakkor kisebbségben vannak. Úgy tűnik tehát, hogy ebben az összefüggésben a kisebbség, a „határontúliség” problémaköre további árnyalásra szorul.
- c) Erre azért is szükség lehet, mert a $K - T$ csoportok dichotómiájába beékelte E csoport úgy tűnik, hogy elég karakteres képet mutat ahhoz, hogy több összefüggésben is megvizsgáljuk.

2.2. A bibliaolvasással kapcsolatos állítások

A bibliaolvasási szokásokra vonatkozó direkt kérdés eredményei után most azokat az állításokat vesszük sorra, melyek árnyalhatják az eddig felvázolt képet.

2.2.1. 55. és 83. állítás

A bibliaolvasás rendszerességével és gyakoriságával hozható kapcsolatba az 55. és a 83. állítás.¹⁸ Az 55. állítás azért is különösen érdekes, mert a puritán gyökerű családi áhítat a református vallásgyakorlatnak olyan eleme, mely kulcsszerepet játszott abban, hogy a református közösségek egyáltalán fennmaradtak olyan időkben – mint az „ellenreformáció” vagy pl. Kárpátalján az 1950–1960-as évek –, illetve olyan szituációkban – pl. szórványokban –, melyekben sok esetben nem voltak vagy nincsenek a református közösségeknek lelkipásztorai. (A kérdéskörhöz lásd SZIGETI, 2004, 2013.) Ehhez képest azt tapasztaljuk, hogy a felekezeti szituáció az egyet nem értők véleményettségét¹⁹ jelzi, kivéve a $htfT$ és $htfK$ csoportokat, ahol a bizonytalanságra utaló 3-as

¹⁸ Minden esetben az adott állítással kapcsolatos adatok az állítás száma szerint visszakereshetőek a tanulmány végén közölt táblázatokban.

¹⁹ A válaszadók ötfokozatú skálán jelezhették az állítások tartalmával kapcsolatos egyet nem értésüket vagy egyetértésüket. Az 1. lehetőséget az „egyáltalán nem ért egyet”, míg az 5. lehetőséget a „teljesen egyetért” válasz jelzésére használhatták. A 3. lehetőséggel a bizonytalanságot fejezheték ki.

válaszból van a legtöbb, s lényegében hasonló a helyzet az *e* szituációban is. Amennyiben azonban összevonjuk a 1–2. és a 4–5. válaszokat, vagyis együtt kezeljük az inkább egyet nem értő és az inkább egyetértő válaszadókat, karakteresebb képet kapunk. Ennek oka valószínűleg az, hogy a válaszértékek általában nem csúcsosak, vagyis a válaszok inkább egyenletesen oszlanak el az egyes lehetőségek között, ami – a 3-as válaszok jelentős arányával együtt – arra utal, hogy a válaszadók alapvetően bizonytalanok az állítással kapcsolatban. Az összevonás után újraolvasva az adatokat azt tapasztaljuk, hogy a *htfT* és a *hteT* csoportok esetében a 3-as helyett a 4–5-ös válaszok összevont értékei kerülnek túlsúlyba. A *htfE* csoport eredményei itt ugyan nem változtak meg, azonban a válaszok eloszlása esetükben is az egyenleteshez áll jóval közelebb, mint a csúcsoshoz. Így pedig az állításra adott válaszok értékelésének eredménye hasonlít a bibliaolvasási szokásoknál tapasztaltakhoz.

A 83. állítás a különböző részegyházak teológiai álláspontját, és az ún. ébredési, vagy belmissziós mozgalmak programját fogalmazza meg: „A református ember életének elmaradhatatlan része a mindennapi bibliaolvasás és imádság”. A válaszokat elemezve azt tapasztaljuk, hogy a *hufT*, *K*, *E* szituációk ismét azonos eredményeket (nem ért egyet) mutatnak, szemben a *htf* szituációkkal, ahol minden esetben az egyetértők vannak többségben – bár a *K* csoport válaszai viszonylag kiegyenlítettek. Az etnikai szituációkban a *hueT* csoport kivételével, mely változatlanul az egyet nem értők többségét mutatja, a többi csoportban az egyetértők véleménye alkot többséget.

2.2.2. 1. és 10. állítás

A Bibliával kapcsolatos gyakran feltett kérdések közé tartoznak általában a Biblia tévedhetetlenségével, illetve tágabban a Biblia ihletettségével kapcsolatos kérdések. A protestáns teológiai gondolkodás középpontjában a hagyományok és az – eredendő bűn által megrontott természetű – ember transzcendenssel kapcsolatos tapasztalatai helyett a Biblia áll, mint az Isten önmagáról adott kinyilatkoztatása, mely így a transzcendensről szerezhető tudás egyetlen megbízható és hiteles forrása. Ez a kinyilatkoztatás azonban isteni ihletettségű embereken keresztül történt, és ezt az emberi oldalt – az emberin túl a Kijelentés magvának jobb megértése, a forrásig való lehatolás céljával – éppen a humanizmus által erősen befolyásolt protestáns teológia tette módszeres kritika tárgyává. Ennek a bibliakritikának – a vallásosságot befolyásoló társadalmi folyamatokkal, a laicizálódással vagy a nemzetvallás kialakulásával párhuzamosan – az lett az eredménye, hogy a 19. század második felére a Biblia tekintélye a protestánsok közt megrendült, normatív szerepe jelentősen csökkent. A század végén megjelenő megújulási mozgalom, az ún. belmisszió ezt a folyamatot is megpróbálta visszafordítani. A belmisszió jelentős hatással volt a Református Egyház életére, úgy a teológiai gondolkodás, mint a kegyesség, azaz a vallásos

életfolytatás területén, így – bár pontos adatok nem állnak rendelkezésre, ám a korabeli sajtó, a prédikációirodalom és az egyházi élet vizsgálata nyomán sejthető, hogy – jelentősen megnövekedett azoknak a száma, akiknek a Biblia ismét az életfolytatás legfőbb tekintélyének számított (BÍRÓ – SZILÁGYI, 1949, 351–407.). A belmissziós mozgalom hatása Magyarországon és a határon túli egyházrészekben – különböző mértékben és sajátosságokkal bár, de – a kommunista diktatúrák ideje alatt is megmaradt, és részben ennek köszönhető a diktatúrák végnapjaiban, illetve a politikai változások után a belmisszió által létrehozott vallásos egyesületek újraéledése (lásd MIKOLICZ, 2009). A diktatúrák idején a Biblia folyamatos ideológiai kritika tárgya volt, így e mozgalom szellemiségének újraéledését e kritika ellenhatásaként a Biblia teljes isteni ihletettségének, megkérdőjelezhetetlen tekintélyének, és ebből következően szó szerinti értelmezésének hangsúlyozása kísérte. A hivatalos teológia nem tartott lépést ezekkel a változásokkal, és nem tudott reagálni a hirtelen megjelenő új vallási vagy teológiai mozgalmakra sem. Így az egyház élete viszonylag gyorsan polarizálódott, s ma az egymással – a Biblia értelmezésének és tekintélyének összefüggésében is – radikálisan szembenálló vélemények úgy vannak jelen egymás mellett, hogy egyik sem tekinthető igazán meghatározónak, „főáramlatnak”. Ezek a véleményáramlatok pedig nem korlátozódtak és ma sem korlátozódnak a társadalom egy-egy rétegére, hanem különböző formában bár, de egyaránt hatottak falun és városon, egyetemi hallgatók közt csakúgy, mint gazdakörökben. (A témához lásd KISS, 2006a, 2006b, 2010.)

Ebből az elnagyolt történeti áttekintésből is kivehető, hogy a Biblia szó szerinti értelmezése, vagy az ezt elutasító kritikus hozzáállás elvileg egymást kizáró álláspontok, melyek nem köthetők egyértelműen valamilyen társadalmi réteg vallásosságához. Kérdés azonban, hogy az eredmények mennyire támasztják ezt alá. Az 1. állítás a Biblia tekintélyének elismerését az Egyház jövőjének feltételeként fogalmazza meg. A 10. állítás az ún. tudományos bibliakritika álláspontjának összefoglalása, mely azonban nem említi az ihletettség kérdését,²⁰ így a két vélemény elméletileg nem tekinthető teljesen egymás ellentétének. Ha az 1. állítás esetében az előzőekben alkalmazott módszert követve az összevont válaszokat vizsgáljuk meg, akkor nagyon „egyhangú” eredményt látunk: minden szituációban, minden csoportban a 4–5-ös válaszok vannak többségben. Ha azonban a válaszokat egyenként is szemügyre vesszük és megfigyeljük az eloszlásukat is, differenciáltabb képet kapunk. A *hufT* és *K* csoportban

²⁰ A kérdés teológiai aspektusait itt nem tudjuk részletesen tárgyalni. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy az ihletettség, vagyis a bibliai szöveg isteni sugalmazottsága nem merül ki az 1. állításban is megjelenő verbális inspiráció tanában, vagyis abban az elgondolásban, hogy a Biblia minden szavát Isten mintegy diktálta az azt leíró szerzőknek. Számos teológus gondolja úgy, hogy az inspiráció árnyaltabb jelenség, s nem biztos, hogy konkrétan a szövegre vonatkozik, hanem vonatkozhat arra az eseményre is, melyről egy szöveg beszámol. A kérdéshez lásd pl. NAGY, 2014, 31–79.

egyaránt a 3-as, vagyis a bizonytalanságot jelző válaszokból van legtöbb, s az utóbbiban magasabb a százalékos aránya is. A válaszok inkább kiegyenlítettek: legkevésbé kiegyenlített a *T* csoportban, leginkább kiegyenlített az *E*-ben. Utóbbi csoportban ugyan a 4-es válaszból van a legtöbb, a különbség azonban a 3-as és 4-es válasz között csekély. A határon túli csoportokban egyöntetűen az 5. válasz van túlsúlyban, azonban azt tapasztaljuk, hogy ez csupán a *T* csoportban társul meglehetősen nagy csúcsossággal, míg a másik két csoport jóval kiegyenlítettebb eredményeket produkált. E kiegyenlítettség mértéke a *T-K-E* csoportok sorrendjében növekszik, s ugyanebben a sorrendben csökken az 5. válaszok aránya. Az etnikai szituációkat vizsgálva azt látjuk, hogy a magyarországi csoportokban mindkét esetben ismét a 3. válaszból van legtöbb, s a válaszok inkább kiegyenlítettek. Ezzel szemben a határon túli csoportokban újból és ismét az 5. válaszok túlsúlyát tapasztaljuk, ám ismét úgy, hogy a válaszok csúcsossága a *T* csoportban erősebb, mint a *K* csoportban. Sajátos végül, hogy minden szituációban a *T* csoportban találunk – igaz, csekély számban – olyanokat, akik nem válaszoltak. Ezek a finom különbségek jobban érzékelhetőek, ha az eredményeket grafikonon ábrázoljuk (1–4. grafikonok).

A 10. állítás több ponton is meglepő eredményeket mutat. A felekezeti szituációt nézve a *hufT* csoportban itt is a 3-as válaszok vezetnek, azonban az összevont eredmény is ugyanezt mutatja, és a válaszok csúcsosak. Hasonló a helyzet a *hufE* csoportban, ugyanakkor a kisebbségnél egy sajátos mintázatot találunk, mely megismétlődik a *htfK* és a *hteK* csoportoknál is, azzal a különbséggel, hogy míg a *hufK* csoportban az összevont eredmények az 5. válasz, addig a másik két csoportban az 1. válasz túlsúlyát mutatják. A sajátosságot pedig a pólusok – vagyis az 1. és 5. válasz –, valamint a bizonytalanságot jelző 3. válasz kiemelkedése és közel azonos aránya jelenti. A *htfT* és a *hteT* csoportok esetében látjuk azt, hogy a válaszok gyakorlatilag hasonlóan csúcsos eredménnyel az 1. állítás tükörképét mutatják, vagyis míg ott határozottan egyetértettek, itt határozottan nem értenek egyet az állítás tartalmával (5. grafikon). A *hufE* és a *htfE* csoportokra másképpen bár, de itt is egyaránt a bizonytalanság és a polarizáció jellemző. Megfigyelhető, hogy az 1. és a 10. állításnál a *htfE* csoportban egyaránt polarizáltak a válaszok és mindkét esetben magas a bizonytalanok aránya is.

2.2.3. 20., 95. és 26. állítás

A bibliaolvasással kapcsolatban nézzük meg végül a Biblia normatív szerepével kapcsolatos állításokat. A 20. állítás tulajdonképpen az előzőekhez szorosan kapcsolódva egyfelől a Biblia ihletettségét és kijelentés-jellegét hangsúlyozza, másfelől utal a normatív bibliamagyarázat – a prédikáció – jelentőségére és az istentiszteleti alkalmak fontosságára is. A válaszok nagyon hasonlítanak a 1. állításnál tapasztaltakhoz. Az összevont értékeknél itt is mindenhol a 4–5.

válaszok dominanciáját tapasztaljuk, annyi különbséggel, hogy az arányok magasabbak, amiből az következik, hogy a válaszok eloszlása csúcsosabb, vagyis határozottabb, egyértelműbb állásfoglalást tükröznek, mint az 1. állítás esetében. A 20. állítást önmagában nézve azonban világosan kitűnik, hogy a magyarországi csoportok válasza minden esetben jóval laposabb eloszlásúak, mint a határon túli csoportok válasza, és főképp a *hufK* és *hueT* csoportokban ismét megfigyelhetjük a vélemények polarizálódását. A bizonytalanság a *htf* csoportok közül itt is az *E*-re jellemző leginkább, míg a *huf* csoportok esetében itt épp azt látjuk, hogy az *E* csoportban a legmagasabb a 4–5. és legalacsonyabb az 1–2. válaszok aránya. Végül ki kell még emelnünk azt is, hogy a 4–5. válaszok aránya a *htfT* és *hteT* csoportokban a legmagasabb, s ugyancsak ezekben a leginkább csúcsos a válaszok eloszlása is.

Nem közvetlenül, de a Biblia normatív szerepével kapcsolatos a 95. állítás is, mely annak a racionalista vallásosságnak – és teológiának – az egyik jellegzetes gondolatát fogalmazza meg, mellyel szemben a korábban említett belmissziós mozgalom fellépett. Az állítás azért kapcsolódik a Biblia normatív szerepéhez, mert a transzcendensre vonatkozó tudások körét tekintve a lényeges és lényegtelen megkülönböztetését az ember hatáskörébe utalja, s ezzel mintegy felfüggeszti a Biblia normatív szerepét. A válaszokat egyértelműen a bizonytalanság határozza meg. Részletesebben nézve azonban az adatokat, itt is lassan ismerős mintázatokra figyelhetünk fel. Jóllehet a *T* csoportok válaszait minden esetben a bizonytalanság jellemzi, annyira, hogy egy kivétellel (*hueT*) az összevont értékeknél is megmarad ez a dominancia, azonban ismét azt tapasztaljuk, hogy a válaszok eloszlása itt is a *T* csoportokban a legcsúcsosabb. A *K* csoportokban a bizonytalanságot a válaszok viszonylag lapos eloszlása és polarizációja kíséri. A *hufK* csoportban az 1–2. válaszok együtt magasabb arányban vannak, mint a 3. válasz (ahogy a 4–5. válaszok aránya is magasabb), s ezt kiegészíti a nem válaszolók legmagasabb aránya. Utóbbi válaszlehetőség második legmagasabb arányban a *hufE* csoportban fordul elő, melyben – a *hueT* csoporttal együtt – a 4–5. válaszok összevonva magasabb arányban szerepelnek a 3. válasznál.

Ebben a problémakörben utolsóként a 26. állítást elemezzük, mely ismét áttételesen kapcsolódik a Biblia normatív szerepéhez: az Isten uralma alatt élt életben ugyanis a református tradíció szerint az Isten törvényének rendeli alá magát a hívő ember, ami pedig nem más, mint a Szentírás, a Biblia. A válaszok megoszlása talán már nem is okoz meglepetést: a *fT* csoportokban és a *hteT* csoportban a legmagasabb az egyetértők aránya, melyhez a *hufT* csoportban laposabb, a *htfT* és *hteT* csoportokban csúcsosabb eloszlás társul. A *f* csoportokban az összevont értékeket vizsgálva a 4–5., míg az egyedi értékeket vizsgálva a 3. válaszok vannak többségben, ugyanakkor e csoportokat itt is viszonylag laposabb eloszlás és a *hufK* esetében erős, a *htfK* esetében gyengébb

polarizáció jellemzi. A *JE* csoportokban szintén a 3. válasz van többségben, ám a *hufE* csoportban ezt az 1., míg a *htfE* csoportban az 5. válaszok jelentősebb aránya egészíti ki. Az etnikai szituációk szintén ismerősek: a *hueT* csoportban egyedi válaszokat nézve a 3., összevonva a 4–5. válaszok vannak túlsúlyban, a válaszok eloszlása viszonylag lapos és polarizált. A *hteT* csoportban összesítve a 4–5., önállóan az 5. válasz van többségben, ahogy a *hteK* csoportban is, csak utóbbiban kisebb arányban és laposabb eloszlással.

2.3. Összefoglalás (1.)

Az egyes állítások elemzése során egyértelműen kitűnt, hogy önmagában a többségben lévő válaszok – akár összevont, akár egyedi válaszokról van szó – nem adnak megfelelően árnyalt képet az adott állítással kapcsolatos véleményekről. Mindenképpen szükség van arra, hogy figyeljük a válaszok eloszlásának csúcsosságát, illetve azt, hogy a válaszok mennyire mutatnak polarizált képet. Az egyes állításokkal való egyetértést egyszerű statisztikával vizsgálva úgy tűnik, hogy azok megerősítik a Tomka nyomán megfogalmazott hipotézist, vagyis amennyiben a határon túli egyházrészeket egyöntetűen kisebbségként kezeljük, vallási, illetve felekezeti kötődést megerősítő válaszokkal döntően e kisebbségi csoportokban találkozunk. Ezzel szemben a magyarországi csoportokra inkább a bizonytalanság jellemző. Amennyiben azonban a válaszok eloszlását is vizsgáljuk, azt látjuk, hogy többségében a magukra felekezeti vagy etnikai többségben élökként gondolók közt találunk határozott állásfoglalásokat, míg a *K* és *E* csoportokra ez kevésbé jellemző, sőt több esetben e csoportokban a határozott állásfoglalás éppen azokat a véleményeket erősíti meg, melyek a felekezeti kötődés kevésbé erős voltára utalnak. Ezt a képet még tovább árnyalhatjuk a polarizáció szempontjának bevonásával, hiszen ezzel a jelenséggel főképp a *K* és *E* csoportokban találkozunk, s ezekben is jelentős mértékben ott, ahol egyébként a válaszok egyszerű statisztikai elemzésével a felekezeti kötődés erősségére utaló értékeket mértünk.

3. Imádság

A vallásosságnak és a református felekezeti kötődésnek szintén fontos eleme az imádság. Míg a bibliaolvasás a vallásgyakorlat kognitív oldalához tartozik, hiszen alapvetően egy szöveg megértéséről, és a protestáns gyakorlatban a szövegből megértett tanulságnak a bibliaolvasó saját gondolkodásában, életvitelében való alkalmazásáról, illetve a személyes elgondolások és a bibliai normák

esetleges ütköztetéséről szól, addig az imádság éppen a vallásosság nem-kognitív – OTTO (OTTO, 1997) szavaival élve: irracionális – oldalának esszenciája. E két oldal szorosan összetartozik. A református vallásgyakorlatban az imádság az ember Istenhez intézett szava, míg a bibliaolvasás során Isten szól az emberhez. Ezt az alapszituációt a különböző kegyességi irányok eltérő módon árnyalhatják. Vannak olyan közösségek, melyek ragaszkodnak a szakrális kommunikáció ilyen racionális felfogásához, míg más közösségek számára az imádság a szavakon túl egy a transzcendensre nyitott, módosult tudatállapotot jelent. Ezek az eltérések azonban nem írják fölül az alapszituációt.

Jelen tanulmány keretei között nem lehet feladatom az imádság néprajzi, antropológiai vagy teológiai dimenzióinak részletes kifejtése (utóbbihoz lásd RÉVÉSZ, 1924; INCZE, 1931), így csupán utalok azokra, melyek a felekezeti kötődés kialakításában és fenntartásában véleményem szerint fontosak lehetnek, s amelyekre az elemzett állítások vonatkoznak. Az imádkozással kapcsolatos szokásokat vizsgálva itt is fontos megjegyeznünk, hogy bár – amint arra a 83. állítás is utal – a református ember életének elmaradhatatlan része az imádság, a rendszeresség itt sem egyedüli indikátora a felekezeti kötődésnek vagy a vallásosságnak. Az imádság rendszerességén túl, így két szempontot fogok még a következőkben megvizsgálni: az egyik az imádság kötött és szabad formáinak jelenléte, a másik pedig az imádsággal kapcsolatos attitűdök, érzelmek kérdése.

3.1. Az imádkozás rendszeressége

A 4. táblázatban látjuk a kérdőív vonatkozó adatait. A bibliaolvasástól eltérően itt arra kértem a válaszadókat, hogy csupán egyetlen lehetőséget válasszanak. Ennek ellenére itt is születtek többszörös válaszok, ám ezek minden esetben azonos előjelűek – vagy a rendszeres imádkozást vagy ennek hiányát erősítik meg – és a pozitív, illetve negatív válaszok aránya többségében azonos, vagyis nem változnak az arányokon. E többszörös válaszokból következik a *htfE* és a *hteK* csoportok 100% fölötti eredménye. E kérdés esetében a válaszadási hajlandóság jelentősen elmaradt a többi kérdésnél tapasztalhatótól. Sok esetben nem csupán azt jelezték a válaszadók, hogy nem akarnak válaszolni, hanem egyáltalán semmilyen választ nem adtak. Ezek aránya – a „nem akarok válaszolni” opcióhoz hasonlóan – jellemzően a magyarországi csoportokban magas, és itt is a *K* csoportokban a legmagasabb.

Az értékeket figyelve azt látjuk, hogy a rendszeresen imádkozók a *hufE* kivételével minden csoportban többségben vannak. Ez a többség – mely egyben a „Naponta egyszer” vagy a „Naponta többször is” válaszlehetőség maximumait is jelenti – a *htfT* és a *hteT* csoportokban a legnagyobb, s a magyarországi csoportokban a legkisebb arányú. A *hu* és *ht* csoportokat egymáshoz viszonyítva

azt látjuk, hogy a rendszeresen imádkozók aránya mindkét esetben a *T-K-E* csoportok sorrendjében csökken, ugyanakkor az ellenkező pólus jellemző válaszai nem mutatnak minden esetben ugyanebben a sorrendben növekedést. A „csak az istentiszteleten” imádkozók aránya a *huf* szituációban a *T* csoportban a legmagasabb, majd a *K* és *E* csoportokban folyamatosan csökken. Ugyanez a válasz a *htf* szituációkban a *T* csoportban alacsonyabb, míg a *K* és *E* csoportokban közel egyenlő aránnyal magasabb. A „nem szoktam imádkozni” válaszlehetőség a *huf* szituációkban ezzel szemben a *T-K-E* csoportok sorrendjében ismét nő, míg a *htf* szituációkban legmagasabb értéket a *K*, legalacsonyabbat a *T* csoportban vesz fel. Az etnikai szituációkat vizsgálva azt látjuk, hogy mindkét válaszlehetőség a *K* csoportokban magasabb, kivéve a *hufK* csoportot, ahol az utóbbi 0,1%-kal alacsonyabb, azonban ez a minta alacsony elemszáma miatt nem tekinthető megbízható értéknek.

A válaszok eloszlása sajátos mintázatokat mutat:

- a) legcsúcsosabb meglepő módon a *hufK* csoport eredménye, ugyanakkor ebben a csoportban a legnagyobb azok aránya, akik semmilyen választ nem adtak.
- b) A válaszolni nem akarók aránya a *hufE* csoportban a legmagasabb, ahogy itt a legegyszerűsebb a válaszok eloszlása is. Utóbbi nem meglepő, hiszen az *E* csoportok, kivált a magyarországiak legtöbbször bizonytalanságot tükröznek. Ezt ebben az esetben a „ritkábban mint hetente” és a „nem szoktam imádkozni” válaszok abszolút csúcserkéi egészítik ki. Különösen érdekes, hogy ebben a csoportban a legalacsonyabb a rendszeresen imádkozók aránya, s ezzel teljesen megegyezik a ritkán vagy sohasem imádkozók aránya, és szintén teljesen megegyezik körükben a kötött és szabad szövegű imádságot választók aránya is.
- c) Szintén meglepő módon a simább eloszlású válaszokat produkáló csoportok közé tartozik a *htfK* is.

A táblázatnak az imádság gyakoriságára vonatkozó adatait összegezve ismét azt tapasztaljuk, hogy egyértelmű, és az erősebb felekezeti kötődésre utaló válaszokat a *htfT* és a *hteT* csoportok adtak.

Az imádság gyakoriságára is vonatkozó 83. és 55. állításokat korábban már elemeztem, így azokra most nem térek ki.

3.2. Az imádság kötött és szabad formái (64., 24. és 2. állítás)

A református kegyességben hosszú időn keresztül meghatározó volt a kötött – vagyis írásban rögzített –, illetve tanult imádságok dominanciája. A változás a 17. században Németországból induló, majd a 18. században Európa-

szerte, főképp a lutheri reformációt követő egyházakban jelentős mozgalommá váló pietizmus hatására következett be. A pietizmus a protestáns ortodoxia világában fogant, abban az időszakban, amikor a protestáns egyházakat a barokk katolicizmus látványos restaurációs stratégiáival szemben saját vallási gondolkodásuk, tanításuk egyértelmű és ésszerű megfogalmazása foglalkoztatta leginkább, aminek következtében az egyház életére is a száraz, racionális dogmatizmus volt jellemző. A pietizmusra ellenben individuális és belsőleges vallásgyakorlat, illetve a hivatalos egyházzal szembeni kritikus magatartás jellemző. Középpontjában nem annyira Krisztus váltságghalálának teológiai tisztázata értelmezése, és az üdvösség megszerzésében játszott kizárólagosságának hangsúlyozása, hanem Krisztus szenvedésének átélése, és a kegyesség – vagyis a Krisztus tanítása szerinti, de még inkább őt utánzó életfolytatás – gyakorlása, a „paxis pietatis” állt. A személyes és mélyen átélt vallásosság egyik jele számunkra a szabadon, mintegy rögtönözve mondott imádság volt, s kritikusan viszonyultak a transzcendenssel folytatott kommunikáció kötött formáihoz, illetve általában a liturgizmusba hajló egyházi gyakorlatokhoz és a dogmatizmus-hoz vezető teológiához. Ebből a kritikus magatartásból is következett, hogy általában külön közösségeket is létrehoztak, melyek olykor az egyházon belüli egyházként működtek. A pietizmus Magyarországon – főképp a reformátusok között – többnyire a puritanizmussal együtt fejtette ki hatását, melyre a kritikus attitűd és a hivatalos egyháztól távolságot tartó közösségek létrehozása nem volt jellemző (WALLMANN, 2000).

A pietizmus által képviselt bensőséges, érzellemmel telített vallásosság koncepciója később nagy hatással volt a már említett belmissziós mozgalomra, és az annak nyomán kibontakozó vallásos egyesületi életre. Számunkra most ez a hatása tűnik fontosabbnak, hiszen a belmissziós mozgalom kiteljesedése a két világháború közötti időszakra tehető, ami egyben a Trianon utáni kiútkeresés, és ennek nyomán az ún. második konfeszionalizáció (HATOS, 2005b) időszaka volt a reformátusok számára. Ez meghatározó módon egy sajátos „kettős fronton” vívott küzdelmet jelentett. Egyfelől a „neobarokk társadalomban” magát uralkodó vallásként meghatározó római katolicizmussal szemben, a protestantizmus kulturális teljesítményeire és „nemzetmegtartó szerepére” hivatkozva, Kuyper holland kálvinizmusának hatása alatt (KUYPER, 1922) próbálták megfogalmazni a magyar kálvinizmust, mint világnézetet (MAKKAI, 1926). Másfelől a dogmatikus és hitvallási kötöttségeket elvető, ökumenikus szemléletű belmissziós „egyesületi keresztyénséggel” szemben próbálták megszilárdítani és korszerűen kifejteni a református teológia és hitvallás tanításait. Az összecsapás elkerülhetetlen volt, s bár Ravasz László püspöki működése során többnyire sikeresen próbálta közös mederbe terelni a belmisszió és az öntudatosodó kálvinizmus alkotó energiáit, a mindennapi vallásgyakorlat színterein a „pietista” jelző közel állt ahhoz, hogy negatív tartalommal telítődjön (KISS,

2006c). Ilyen kontextusban talán nem meglepő, hogy a belmissziós mozgalom által preferált szabad szövegű imádkozás gyakorlata a vallásgyakorlat szintjén identitásmarkerré vált. A kommunista hatalom és az azt kiszolgáló egyházi vezetés mindenhol próbálta visszaszorítani a pietista karakterű vallásos mozgalmakat és hitéletet, ennek ellenére az egyházi életből máig nem tűnt el ez a vallásgyakorlati forma.

A tanult vagy kötött imádság gyakorlata azonban nem egyszerűen a kötetlen formákat előnyben részesítő belmissziós-pietista kegyesség ellentéte, hanem egy másfajta, szintén intenzív vallásgyakorlatra utalhat. Azon túl, hogy a kötött imádságnak helye van a református istentiszteleti liturgiában,²¹ egy talán a belmissziós mozgalom hatásánál mélyebb rétegben helye lehet az egyéni kegyességben is. Jóllehet az utóbbi évtizedekben nem sok imádságos könyv jelent meg magyar nyelvterületen, s arra nézve semmilyen adattal nem rendelkezünk, hogy ezeket hol és hogyan használják,²² az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy a magyar pietizmus számára is kiemelkedően fontos „Öreg Szikszai”²³ 1958-tól napjainkig átlagosan 2–4 évente ismétlődő utánnyomásokkal mintegy 103.600 példányban jelent meg.²⁴ A kötött imádság formájának elterjedtsége utalhat egy archaikusabb, az „Öreg Szikszai” által is megjelenített vallásosságra, melynek része a napszakokhoz és különböző tevékenységekhez kötődő imádságok elmondása is. A kérdés tisztázása további kutatásokat igényel, hiszen egyetlen szórványos adatra nem lehet építeni ilyen jellegű következtetéseket, azonban az adatok alapján annyit mindenképpen elmondhatunk, hogy semmiképp sem egymást kizáró formákról van szó. Ahogy az 5. táblázatban is látható, azoknak valamivel több mint a fele, akik mindkét formát gyakorolják, mind Magyarországon mind a határokon túl a naponta többször imádkozók csoportjából kerül ki. Ez logikus. Sajátos ugyanakkor, hogy míg a *ht* csoportban a naponta egyszer, addig a *hu* csoportban a ritkábban mint hetente imádkozóké a második legnagyobb létszámú csoport ebben a ka-

²¹ A Miatyánkon túl az úrvacsorai liturgiában szereplő bűnbánó imádság jellegzetesen ilyen.

²² A kérdőívben volt erre vonatkozó kérdés is, de nagyon kevesen válaszoltak rá, így az eredmény ekkora minta esetében nem megbízható.

²³ Szikszai György *Keresztyéni tanítások és imádságok* címmel először 1786-ban Pozsonyban megjelent könyve. Ahogy sokszor nevezik, az „Öreg Szikszai” a magyar református vallásos irodalom talán legnépszerűbb, máig használatban lévő műve. Szikszai munkásságában egyesítette kora számos teológiai és kegyességi irányzatát: az „ésszerű ortodoxia” híveként fontosnak tartotta a hitvallási és teológiai igazságokat, ugyanakkor a vallásgyakorlatban nem ezeket állította a középpontba, hanem a puritán életvitelt és az érzelmileg mélyen átélt és elkötelezett vallásosságot. A vallás három nagyon fontos területe – a tudás, az életmód és a transzcendenssel való kapcsolat érzelmi oldala – között teremtett tehát olyan szélsőségektől mentes harmóniát, melyet a korszak különböző teológiai és kegyességi irányai egyaránt el tudtak fogadni.

²⁴ A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója szíves közlése alapján.

tegóriában. A csak tanult imádsággal élők domináns csoportjai ismét ugyanazok: mindkét csoportban a naponta egyszer imádkozóké. Határon túl ugyanakkor a második csoport itt a naponta többször imádkozóké, s velük egyforma tömeget alkot a heti alkalmaknál ritkábban imádkozóké, míg Magyarországon a válaszok megoszlának a viszonylag ritkán imádkozók csoportjai között. Az előző esetekkel ellentétben a csak saját szavaikkal imádkozók közt a válaszok sokkal erőteljesebb megoszlást mutatnak.

A 4. táblázathoz visszatérve, ha a többségi-kisebbségi szituációk mentén olvassuk az adatokat, azt tapasztaljuk, hogy azok, akik az imádság mindkét formáját gyakorolják, a többségi közösségekből kerülnek ki, s különösen a *ht* szituációkban feltűnő, hogy a *fE* csoportban vannak a legkevesebben. Érdekes ugyanakkor, hogy a *hufE* csoportban jelentősen nagyobb azok száma, akik csak tanult imádsággal élnek, s a *htf* csoportokat nézve is magasabb ezeknek az aránya az *E*, mint a *K* csoportban.

Ezek után némileg meglepő a 64. állítás eredménye, mellyel közvetlenül a tanult imádság és a vallásosság összefüggéseire kérdeztem rá. A válaszok ugyanis igen nagy – különösen a kisebbségi szituációkra (*htfK*, *hueK*, *hteK*) jellemző – bizonytalanságról, és szinte mindenhol tetten érhető polarizációról tanúskodnak. A *hufT* csoport az egyetlen, melyben az összesített eredmények az állítással egyet nem értők többségét mutatják, ha azonban egyenként nézzük a válaszokat, meglepő módon a 3., vagyis a bizonytalanságra utaló lehetőséget választották itt is a legtöbben. A *hu* és *hteT* csoportokban ellenkező pólusra mutató összesített eredménnyel bár, de hasonló bizonytalanságot látunk.

A pietista vallásosságra jellemző, érzelmileg intenzíven átélt imádsággal kapcsolatos a 24. állítás, mellyel úgy az összesített, mint az egyedi válaszokat tekintve többségében egyetértettek a válaszadók. Kivételt csupán a *hufE* csoport jelent, melyben az 5. válasszal azonos súllyal szerepel a 3. válasz is. A *hufT* és *hufK*, valamint a *htfT* és *htfK* csoportok gyakorlatilag nagyon hasonló eredményt produkáltak, azonban a válaszok eloszlása tekintetében itt is azt tapasztaljuk, hogy míg Magyarországon a kisebbségi válaszok, addig a határokon túl a többségi válaszok eloszlása csúcsosabb. Szintén hasonló a két *fE* csoport is, legalábbis abban a tekintetben, hogy ezek válaszai a többi csoportéhoz képest a legsimább eloszlásúak. A helyzet gyakorlatilag a *f* csoportokhoz nagyon hasonló az *e* csoportokban is.

Utoljára vessünk egy pillantást még a 2. állítás eredményeire, mely a felekezeti tradíció egyik kitüntetett pontjával, az ún. genfi zsoltárok éneklésével kapcsolatos. A genfi zsoltárok Szenczi Molnár Albert által fordított szövegei a református kulturális öntudatban Károli Gáspár bibliafordításával egyenértékűek, s míg ezt – a szöveg közérthetőségével kapcsolatos – teológiai megfontolások miatt az egyház egyre kevesebbet használja, a zsoltárokat ma is ének-

lik a református gyülekezetek.²⁵ A zsoltárok éneklése ugyanakkor nem csupán a felekezet kulturális tradíciójának gerince. A zsoltárok a vallásgyakorlat és a kegyesség mintáit közvetítik, tanítanak a transzcendens mutatkozásának felismerésére, a transzcendenssel való kapcsolat adekvát formáira – hogyan lehet megszólítani Istent, hogyan lehet kérni tőle, hogyan lehet dicsőíteni őt –, illetve mintákat adnak arra, hogy a hívő ember hogyan hozza összefüggésbe életének jó vagy éppen rossz történéseit Istennel. A zsoltárok – és tágabban a közösség aktuálisan használt énekgyűjteményében található énekek²⁶ – a közösségi hittapasztalatot és világképet fogalmazzák meg, rögzítik és segítenek annak továbbadásában. Végül az énekek nem csupán kognitív jellegű felkészültségeket tartalmaznak. Az éneklés a keresztyénségben az imádkozás egyik formája, s ezek az énekelt imádságok is igen erős érzelmi hatással bírnak.

Ez az erős, és általában mindegyik kegyességi irányra jellemző „beágyazottság” mutatkozik meg tulajdonképpen a válaszokban is. Mindenhol az 5. válasz van abszolút többségben – kivéve a *hufK* és a *hueK* csoportokat. Utóbbit a válaszok legkevésbé csúcsos eloszlása is jellemzi. Hasonlóan kevésbé csúcsos a *hufE* csoport válaszainak eloszlása, és ugyancsak kilóg kicsit a sorból a *htfE* csoport, ahol a legmagasabb az egyet nem értők aránya.

3.4. Összefoglalás (2.)

Az imádsággal kapcsolatos tapasztalatok megerősítik a bibliaolvasás vizsgálata során kialakult képet. Itt is a *hufT* és a *hueT* csoportok válaszainak eloszlása a legegyenletesebb. A válaszok ebben a témában általában több esetben polarizáltak, ám most is a *ht* szituációk mutatnak erősebb polaritást. Végül ismét azt tapasztaltuk, hogy az olyan egyhangú válaszokat mutató kérdések esetén is, mint amilyen a 2. állítás, az egyes csoportok karakteresen eltérnek a válaszok eloszlását és polaritását tekintve. A témához kapcsolódó állítások közül a 2. mellett a 24. állítás is nagyon fontos. Mindkettő a vallásosság érzelmi aspektusával kapcsolatos. Mindkettőnél egyértelmű és egyöntetű válaszok születtek minimális polaritással, ugyanakkor főképp a 24. állítás esetében – mely a 2. állítással ellentétben alkalmas a különböző kegyességi irányok differenciálására – jelentős eltéréseket tapasztalunk a válaszok eloszlásának csúcsosságát illetően.

²⁵ Az igazsághoz azért hozzátartozik, hogy bár a magyar református egyház a helvét irányt követő felekezetek közt azon kisebbséghez tartozik, mely a mai napig hivatalosan liturgiai használatban tartja mind a százötven genfi zsoltárt, a gyakorlatban a gyülekezetek legfeljebb ennek harmadát tartják repertoáron.

²⁶ Sok vidéken nem csupán a 150 genfi zsoltárt, hanem általában az énekeskönyvet nevezik „zsoltárnak”.

4. Istentisztelet

Az istentiszteletre járás a keresztyén vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme. A református gyakorlatban nem kötelező az istentiszteletek látogatása, ugyanakkor az ideális református hívő minden vasárnap délelőtt ott ül a templomban. Az istentiszteletnek több funkciója is van. Egyfelől a felekezetre jellemző vallási tudás közvetítésének elsődleges helye. Másfelől a helyi közösség vallási, illetve vallásba ágyazott normáinak elsajátításában és alkalmazásában játszik kiemelkedő szerepet (SZACSVAY, 2007). Végül – sok egyéb funkciójából – a közösségteremtő, közösségszervező funkcióját emeljük ki, melynek révén különösen a határon túli magyar gyülekezetekben az istentisztelet a magyar nyelvi és kulturális közösség fenntartásának egyik legfontosabb színtere.²⁷

4.1. A templomba járás

Ebből következően azt várnánk, hogy a templomba járás intenzitása a kisebbségi helyzetekben nagyobb. Ezzel szemben a 6. táblázatból az derül ki, hogy azoknak az aránya, akik egyáltalán nem járnak templomba, éppen a kisebbségi helyzetekben növekszik, s ami valóban meglepő: a *hteK* csoport esetében jóval magasabb ez az arány, mint a *hteT* esetében. A táblázatból az is kiderül, hogy a templomba nem járók aránya a felekezeti szituációkat tekintve mindig az *E* csoportokban a legmagasabb. Ha a válaszokat két csoportra osztjuk, s az egyik csoportba az inkább gyakran járók,²⁸ míg a másik csoportba az inkább ritkán járók²⁹ kerülnek, azt látjuk, hogy a *hufT* csoportban enyhe többségben vannak az inkább templomba járók, ám úgy, hogy a válaszok jelentősen kicsúcsosodnak a tradicionális vallásgyakorlatra, azaz a vasárnapi, illetve a nagy ünnepekre korlátozódó templomlátogatásra utaló válaszoknál. A *hufT* csoport esetében ezzel szemben egyértelműen és csúcsosan az inten-

²⁷ A vasárnap délelőtti istentiszteletek mellett egy egyházközségben általában más közösségi alkalmak is vannak. Ezek egy része – például a hétköznapiakon tartott kötetlenebb, a Biblia értelmezésébe sokszor a híveket is bevonó ún. bibliaóra – hitbuzgalmi jellegű, s megtartásuk az ébredési hagyományokra vezethető vissza. Másik részük inkább kulturális jellegű, s a közösség életének nem vallási természetű eseményeit ágyazza egyházi kontextusba. A kérdőívben ezeknek az alkalmaknak a látogatásával is foglalkoztam, ám jelen tanulmány keretei között erre nem tudok kitérni.

²⁸ „Hacsak lehet, minden alkalmon részt veszek” attitűd-jellegű válasz, és a rendszerességre utaló „A vasárnap délelőtti istentiszteletre járok”, illetve „Havonta többször elmegyek” válaszok együttes értéke.

²⁹ „Ha van időm, vasárnap általában elmegyek” attitűd-jellegű válasz és a rendszerességre utaló „Általában havonta egyszer járok templomba”, „Az ünnepekkor többnyire elmegyek”, illetve „Évente egyszer-kétszer elmegyek” válaszok együttes értéke.

zivebb vallásgyakorlatra utaló válaszokkal találkozunk. Jóllehet itt is dominál a tradicionális minta, ugyanakkor magas – az előző csoportban mértnek majd ötszöröse – azoknak az aránya is, akik ha csak lehet, minden alkalmon részt vesznek. Nagyon erősen különbözik egymástól a *hufK* és a *htfK* csoport. Előbbiben az ún. „ünnepi keresztyének” dominálnak, s a ritkán járók kerülnek túlsúlyba, míg az utóbbiban jelentős mértékben dominálnak az inkább gyakran templomba járók, s közöttük is azok, akik lehetőség szerint minden alkalmon részt vesznek. Sajátos, és a korábban e csoportnál tapasztaltakkal teljesen egybevág az, hogy a válaszok enyhe polarizációt mutatnak, s ebben a csoportban is kiemelkedik az „ünnepi keresztyének” csoportja. A *T-K-E* csoportokat mind Magyarországon, mind a határon túl egymás mellett nézve az inkább gyakran és az inkább ritkán templomba járók arányának változása egyforma: előbbi legmagasabb a *T*, utóbbi pedig az *E* csoportokban.

Az etnikai szituációkat vizsgálva azt látjuk, hogy a *hueT* csoportban többségben vannak az inkább ritkán templomba járók, míg a *hueK* csoportban majdnem pontosan fordított az arány, s valamivel többen vannak azok, akik egyáltalán nem járnak templomba. Mindkét *ht* szituációban többségben vannak azok, akik inkább járnak templomba, azonban itt is azt tapasztaljuk, hogy a *K* csoportban nagyobb azoknak az aránya, akik egyáltalán nem járnak templomba. Ha az egyedi válaszokat nézzük, a *hueT* csoportban legnagyobb arányban az „ünnepi keresztyének” vannak, s őket követi a havonta több alkalommal járók csoportja. A *hteT* csoportban ezzel szemben a vasárnapi templomlátogatók vannak többségben, s tőlük csak kevéssel maradnak le azok, akik lehetőség szerint minden alkalomra elmennek. A *hteK* csoportban – a *htfK* csoporthoz hasonlóan – egyfelől a válaszok polarizációját tapasztaljuk, másfelől pedig azt, hogy az inkább gyakran és inkább ritkán templomba járók aránya közötti különbség a *hteT* csoportban tapasztaltnál képest jelentősen kisebb.

A következőkben a templomba járás gyakoriságára vonatkozó kérdés eredményeit a témához kapcsolódó állítások vizsgálatával egészítjük ki. Az istentisztelet kognitív funkciójára vonatkozó kérdést (20. állítás) már érintettük, így az alábbiakban a számos lehetséges aspektusból kettőt emelek ki: egyrészt az istentisztelet és a hagyományok kapcsolatát, másfelől az istentisztelet érzelmi dimenzióját.

4.2. Hagyományok

Az istentisztelet és a hagyományok viszonyával kapcsolatban három állítást vizsgálunk meg.

4.2.1. 68. állítás

A református teológia egyház-fogalmában – amint általában a keresztyén egyház-fogalomban – nagyon hangsúlyos az a motívum, hogy az egyház az Isten által kiválasztott emberek térben és időben kiterjedő közössége. A közösség megélésének különleges alkalma, az úrvacsora liturgiája külön is hangsúlyozza ezt a különleges közösséget: „Keresztyén Testvéreim! Így szerezte a mi Urunk Jézus Krisztus az utolsó vacsorát. Így éltek vele az apostolok, az egyházatyák, a reformátorok, hitvalló őseink és így éltünk vele Isten kegyelméből mi is.” (BARTHA, 1985, 53–64.)

Erre a gondolatra hivatkozik a 68. állítás: „Az istentisztelet megvetése, hanyagolása nem csak az Isten megvetését jelenti, hanem az atyák hitének megvetését is.” A válaszok eloszlását vizsgálva azt látjuk, hogy csúcsos eredményt a *hufT*, valamint a *htfK*, *hueK* és a *hteK* csoportok produkáltak, míg a többi csoportban a válaszok inkább egyenletes eloszlásúak, s bár polarizációval nem találkozunk, a válaszok alapvetően bizonytalanságot tükröznek. Ezt a bizonytalanságot a *hufT* és *hueK* csoportokban a 3. válaszlehetőség többsége, a többi magyarországi csoportban pedig az állítással egyet nem értők többsége egészíti ki, akár összevonva, akár egyenként olvassuk az adatokat. A *ht* csoportokban ezzel szemben összesítésben mindenhol az egyetértők vannak többségben. Külön-külön nézve azonban az egyes válaszok eredményeit azt tapasztaljuk, hogy a *hteK* csoportban relatíve csúcsos eredménnyel a 3. választ adók vannak többségben.

4.2.2. 56. és 59. állítás

A két állítás két, egymásnak teljesen ellentmondó véleményt fogalmaz meg, melyek folyamatosan jelen vannak a református nyilvánosságban.

Az 56. állítás szerint „az egyházhoz csatlakozni akaró embereknek meg kell tanulniuk az egyház hagyományos énekeit, szokásait és nyelvezetét”. Amennyiben a válaszokat összevonva vizsgáljuk, minden magyarországi csoportban az egyet nem értőket találjuk többségben, míg a határon túli válaszadók közt a *htfT* és a *hteT* csoportokban – csekély mértékben bár, de – túlsúlyba kerülnek az egyetértők. A kisebbségi csoportok ugyanakkor vagy bizonytalanok (*htfK*), vagy nem értenek egyet az állítással (*hteK*). Önállóan vizsgálva az egyes válaszokat a „legjobb” eredmény a 3. válaszlehetőségnél tapasztalható. Meglepő, hogy a *hteT* és *hteK* csoportokban egyaránt a bizonytalanságra utaló 3. válaszlehetőséggel éltek a legtöbben, s mindkét csoportnál viszonylag kiegyenlített a válaszok eloszlása.

Az 59. állítás szerint „egy gyülekezetnek nyitottnak és befogadónak, csatládias légkörűnek kell lennie, ahova szívesen jönnek az emberek. A misszió fontosabb, mint a – ma sokak számára érthetetlen, idegen – hagyományok ápolása.” Az előző állítás eredményei után tulajdonképpen nem okoz meglepetést, hogy itt minden csoportban az egyetértők jelentős többségével találkozunk.

Differenciálni itt is leginkább a válaszok eloszlása alapján tudunk, hiszen azt tapasztaljuk, hogy a *ht* csoportok esetében a *T-K-E* sorrendben haladva ismét csökken a válaszok eloszlásának csúcsossága, vagyis a kisebbségi, és a felekezeti szituációt tekintve az *E* csoport eredményei nagyobb bizonytalanságról tanúskodnak. A *hu* csoportoknál a helyzet más. Itt – ahogy ezt már többször tapasztalhattuk – a *K* csoport tűnik bizonytalanabbnak.

4.3. Érzelmi dimenzió (44. és 31. állítás)

Az istentisztelet érzelmi dimenziójával hoztam korábban összefüggésbe a zsol-tárénekléssel kapcsolatos 2. állítást. A zsol-tárok természetesen legalább annyira a tradíció felől is megközelíthetőek, mint amennyire a tradíció fontosságát megkérdőjelező 59. állítás az istentisztelet érzelmi dimenziója felől. A két állítással kapcsolatos vélemények nagyon hasonlóak – bár a 2. állítás esetében határozottabb állásfoglalással találkozunk –, ami talán arra utalhat, hogy a válaszadók a tradíciók problémáját is az érzelmek felől közelítik meg. Eppen ezért lehet fontos a 44. állítás, hiszen az az istentiszteletet a református vallásosság érzelmi középpontjaként fogalmazza meg. Az állítás szerint „a református keresztyén életében központi helyen áll az istentiszteletre járás, mert ez az egyházi életünk középpontja. Innen árad ki a melegség annak egész területére, minden részletére.” Úgy tűnik, hogy a válaszadók erősen megosztottak a kérdés tekintetében, s a megosztottság ismét a *hu* és a *ht* csoportok között jelentkezik. A *huf* csoportokban többnyire a bizonytalanok vagy az egyet nem értők vannak többségben, míg a *htf* csoportokban az egyetértők, s ugyanez a különbség mutatkozik meg az etnikai szituációkban is. Ezt az eredményt részben magyarázhatják az istentiszteletekkel kapcsolatos eltérő tapasztalatok. Mint a 31. állítás eredményei mutatják, a magyarországi csoportok alapvetően bizonytalanok abban, hogy a református istentisztelet jelenlegi formája passzív, száraz, túlságosan beszédcentrikus és nem ad lehetőséget arra, hogy a gyülekezet tagjai ne csak értelmükkel, de szívükkel és lelkükkel is részt vegyenek benne. A *hufK* csoportban az eredmények itt kiegyenlítettebbek, mint a 44. állítás esetében, ugyanakkor szinte annak fordítottját mutatják. A *htfT* és *hteT* csoportokban ez a fordított állás egyértelműen jelentkezik, azaz míg a 44. állítással viszonylag lapos eloszlás mellett egyértelműen egyetértettek, addig a 31. állítással – a *ft* csoport esetében ismét viszonylag lapos eloszlás mellett – nem értenek egyet. A *htfK* csoport a 44. állítással viszonylag csúcsos eredménnyel inkább egyetért, a 31. állítással csúcsos eredmény mellett inkább nem ért egyet, bár megfigyelhetjük, hogy az eredményeket egyenként nézve a 3. lehetőséget választották legtöbbször, s a 44. állítás esetében is jelentősnek mondható a 3. válasszal élők aránya. Sajátosnak mondható a *htfE* csoport álláspontja. A 44. állítással a vála-

szok viszonylag lapos eloszlása mellett inkább egyetértettek, ugyanúgy, ahogy a 31. állítással – bár ennek esetében a bizonytalanok jelentős aránya mellett némi polarizáció is észlelhető. A *hteK* csoport véleményét mindkét kérdésben a bizonytalanok magas – és a két kérdést tekintve közel azonos – aránya határozza meg, összesítésben azonban a 44. kérdésben az egyetértők enyhe többsége a 31. kérdésnél az egyet nem értők enyhe többségébe fordul át. Összességében tehát úgy tűnik, hogy amíg Magyarországon a többségi helyzetben élők alapvetően bizonytalanok, addig a határon túl többségben élők általában elégedettek az istentisztelet hagyományos formáival. Ezzel szemben a kisebbségben élők már elbizonytalanodnak, míg a más felekezetekkel nagyjából azonos arányban élők kimondottan elégedetlenek.

4.3. Összefoglalás (3.)

Véleményem szerint ez utóbbi összehasonlító elemzés különösen jól mutatja a *ht* és a *hu* közösségek, illetve ezeken belül az egyes szituációs csoportok jellegzetes különbségeit a felekezeti hagyományokhoz való viszonyuk, illetve ennek a viszonynak az érzelmi beágyazottsága terén. Megkockáztatható talán az a megállapítás, hogy a *htfE* csoportra jellemző leginkább az érzelmi viszonyulás, míg a *htfK* és különösen a *htfT* csoportokról ez kevésbé mondható el. A *htfK* és a *hteK* csoportokat összehasonlítva azt látjuk, hogy ez az érzelmi kötődés inkább a felekezeti dimenzióban jelentkezik. Ebben a kérdéskörben különösen szembeötlő a magyarországi és a határon túli közösségek közti különbség, mely elsősorban nem a vallásosság vagy a felekezeti kötődés intenzitásában mutatkozik meg – ez a téma egyébként sem ennek mérésére szolgál főként – hanem az azonos szituációk közötti jelentős különbségekben. Míg az etnikai értelemben vett többségi csoportok – sőt, a *hueK* csekély elemszáma ellenére sokszor a kisebbségi csoportok is – zömmel hasonló eredményeket mutatnak, addig a felekezeti szituációt tekintve azonos csoportok nagyon eltérőek. Ez a megállapítás különösen a *K* csoportok esetében érvényes.

5. Közösség

Miután eredeti hipotézisünk fontos állításokat tartalmaz a közösségek megmaradása, illetve a magyar nemzeti identitás megtartása és a vallás összefüggéséről, a vallásosság három fontos indikátora után utolsóként a kérdőívvel megszólított fiataloknak ezzel a témával kapcsolatos vélekedését elemzem. A kérdést két részre bontom. Először általában a felekezeti közösségről, majd pedig a felekezeti és nemzeti identitás összekapcsolódásáról lesz szó.

5.1. Állandóság és felelősség (53., 6., 57. és 35. állítás)

A társadalomtudományok gyakorlatilag egybehangzó állítása szerint a vallás, különösen annak olyan formái, melyekkel a nagy keresztyén történelmi egyházakban találkozunk, a társadalmi stabilitást, illetve az ennek fenntartásához szükséges kulturális minták, felkészültségek legitimációját, rögzítését és továbbadását szolgáló intézmények. (Lásd GEERTZ, 1994, vagy ASSMANN, 1999, 68–70.) Ez a vallás émikus szintjén sokszor, különösen a társadalmi viszonyok átalakulásának idején a gyorsan változó világban az állandóságot, a biztonságot képviselő egyházzal kapcsolatos narratívákban jelenik meg. A református vallásosságban ez az állandóságra való igény ambivalens módon van jelen. Egyfelől az egyház maga is egy radikális társadalmi változás összefüggésében jött létre, s a változásra, változtatásra való hajlandóság – a narratívák szintjén mindenképp – állandóan jelen van a közösségben. Azt a gondolatot, hogy a reformáció nem lezárt történet, melyre évről-évre emlékezniük kell a reformátusoknak, hanem az egyház természetéhez tartozó állandó önvizsgálatra és megújulásra való készség, először a huszadik század egyik legnagyobb teológusa, Karl Barth fogalmazta meg³⁰ – aki a magyar teológiai gondolkodásra is nagyon jelentős hatással volt (KOZMA, 2011). A megújulás, az állandó reformáció azonban a református értelmezésben nem független a vallás alapját jelentő isteni Igétől, mely így a folyamatos változás közepette a gondolkodás állandó sarokkövét jelenti.

Az 53. állítás is ezt a gondolatot fogalmazza meg. A válaszok úgy összesítve, mint külön-külön elemezve a teljesen egyetértők többségét mutatják, ugyanakkor különösen az összesített olvasat mutatja egyértelműen, hogy az egyetértők aránya a *T-K-E* csoportok sorrendjében ismét csökken. Jelentős polarizációval nem találkozunk, azonban ebben az esetben is számottevő eltérés mutatkozik a válaszok eloszlásában: különösen a *htf* csoportokban látható, hogy a *T-K-E* csoportok sorrendjében az eloszlás csúcsossága csökken. Hasonló csökkenést tapasztalunk az etnikai szituációkban is, míg a *huf* szituációban a *T* és az *E* csoportban laposabb, a *K* csoportban viszont csúcsosabb eredményt találunk.

Az 53. ellenpróbájaként is értelmezhető 6. állítás szerint „az intézményes, szervezett egyház ma egyre inkább veszít jelentőségéből, a jövő a kis, akár házanként szerveződő közösségeké.” Bár a válaszok nem tükröznek radikális állásfoglalást, alapvetően megerősítik az előző állítás esetében tapasztaltakat. Azok a véleménykülönbségek, melyekre ott a válaszok eloszlásának eltérései engedtek következtetni, itt a válaszokban egyértelműen meg is jelennek. Itt azt látjuk, hogy a *htfT* csoportban – a *htfK*-val azonos eloszlás mellett – az egyet

³⁰ „Ecclesia semper reformanda est” vagy „Ecclesia reformata semper reformanda” formában latinul elterjedt gondolatot Barth a reformáció teológiai örökségeként egészen a kezdetekig vezeti vissza (MAHLMANN, 2010, 384–388.).

nem értők vannak túlsúlyban, a válaszok mind összesített, mind egyedi olvasata alapján. A *htfK* csoportban a bizonytalanok és az egyet nem értők azonos eredménnyel szerepelnek, míg a leglaposabbnak nevezhető eloszlás – és némi polarizáció – mellett a *htfE* csoportban a bizonytalanok mellé szinte azonos aránnyal az egyetértők kerülnek. A magyarországi felekezeti csoportokban a *T-K-E* szituációk sorrendjében itt is az eloszlás csúcosságának csökkenését látjuk, s a válaszok az egyetértés felé tolódnak el, ami az 53. állításnál tapasztaltak inverzét, vagyis azonos tendenciát mutat. Az etnikai szituációkban a *T* csoportokban egyaránt a bizonytalanság a meghatározó, s tulajdonképpen egyedül a *hteK* csoportban találjuk meg azt a véleményt – jóllehet itt is nagyon-nagyon csekély, gyakorlatilag a hibahatáron belüli eltolódással – melyet „elvárnánk”, vagyis az állítással való szembenállást.

Szintén összetartozik, és egymásnak ellentmondó véleményeket fogalmaz meg az 57. és 35. állítás. Az 57. állítás a református azonosságtudat történeti rétegének egyik kiemelkedő elemére, a református ember közösség iránti elkötelezett felelősségvállalására utal. Ennek teológiai alapja a kálvini gyökerű hivatásetika, mely szerint az ember életének célja Isten dicsőségének önfeláldozó szolgálata, s ezt abban a hivatásban, abban a társadalmi helyzetben kell véghezvinnie, melybe Isten állította. Isten dicsőségének munkálása azonban nem csupán az egyéni elhívás teljesítésén keresztül történik, hanem ezáltal annak a közösségnek a szolgálatán keresztül is, melybe az ember tartozik. A közösség javának szolgálata természetesen alapvetően azt jelenti, hogy a református ember tevékenyen járul hozzá ahhoz, hogy a közösség a Biblia elvárásainak megfelelően formálódjon. Az állítással kapcsolatos állásfoglalások eredményeinek összevont olvasata minden esetben az egyetértők abszolút többségét mutatja, ami alól egyedül a *hufK* csoport jelent kivételt, ahogyan ez az egyetlen csoport, melyben az eredmények külön-külön olvasatában a bizonytalanok vannak többségben. A *hu* csoport itt is érezhetően különbözik a *ht* csoporttól: nem radikálisan, de érezhetően csekélyebb az egyetértés az előbbiben, a válaszok eloszlása laposabb, és a *hufT* csoport kivételével mindenhol találkozunk némi polaritással. A *htf* szituációban a *T* csoportnál találjuk ismét a legsúcsosabb eredményt és ezzel együtt az egyetértők legmagasabb arányát, míg a válaszok legsimább eloszlásával és az egyetértők legalacsonyabb arányával a *K* csoport szolgál. Ugyanez a kontraszt tapasztalható az etnikai szituációban is.

Ez az ábra a 35. állítás eredményeinél megfordul. Az előbb tapasztalt elköteleződés után meglepő, hogy a válaszadók, akár külön-külön olvassuk az adatokat, többségüket tekintve egyetértenek azzal, hogy „ha valaki nem érzi jól magát egy gyülekezetben vagy egyházban, akkor nyugodtan kereshet magának egy másikat.” Kivételt gyakorlatilag csak a *htfT* csoport képez, jóllehet a *hte* csoportok meglehetősen polarizált véleményében, kivált – ismét – a többségi csoportban a két ellentétes álláspont között nagyon csekély a különbség.

5.2. „Nemzetmegtartó erő” (4., 13., 25. és 49. állítás)

A magyar református felekezeti azonosságtudat talán legfontosabb narratívája szerint a reformáció és a református egyház a történelem során többször is nemzetmegtartó erőként mutatkozott meg. Ahol a református azonosságtudat kérdései az egyházi közbeszédben felvetődnek, ott valamilyen módon előjön ez a gondolat.

A kérdőívben ezt a narratívát három különböző megfogalmazásban is vizsgálat tárgyává tettem, részint az egyes megfogalmazások közötti hangsúlybeli különbségek miatt, részint azért, hogy ezzel a nagyon fontos narratívával kapcsolatos vélekedéseket nagyobb biztonsággal tapinthassam ki.

A 4. állítás a narratíva direkt megfogalmazását adja, s azt állítja a református azonosságtudat középpontjába. Az összevont eredmények a *hufK* és *hufE* csoportok kivételével minden esetben az egyetértők többségét mutatják, ám külön-külön vizsgálva az eredményeket azt látjuk, hogy a *hufT* csoport kivételével – ahol az egyetértők vannak többségben – mindenhol relative többségben vannak azok, akik bizonytalanok az állítással kapcsolatban.

A 13. állítás szintén ezt a narratívát adja elő, itt Makkai Sándor (MAKKAI, 1913, 1.) egykori erdélyi püspök megfogalmazásában. A megfogalmazás nem a nemzetmegtartó szerepet, hanem a magyarság „lelki alkatának” és a kálvinizmusnak a szoros kapcsolatát hangsúlyozza. A válaszok egyértelműek: viszonylag jelentősen csúcsos eloszlással, polarizációra utaló jelek nélkül, mind összevonva, mind külön-külön olvasva, minden szituáció minden csoportjában a bizonytalanságra utaló 3. lehetőséget választók vannak jelentős többségben.

A narratíva harmadik formája Magda Sándor, egykori felvidéki püspök megfogalmazásában a református hitbeli és a magyar nemzeti azonosságtudat összekapcsolódásának sorsszerűségét hangsúlyozza. A 25. állítás szerint „mi magyar reformátusok két örökséget kaptunk: evangélium szerint megtisztított hitünket s magyar mivoltunkat. E kettő egymástól elválaszthatatlan. A kettős felelősség súlya alól nem lehet szabadulni. Megváltozhatatlan magyar református sors: e kettős örökséggel élnünk vagy halnunk kell.” (Idézi: BÍRÓ – SZILÁGYI, 1949, 431.) Az eredmények az előző két megfogalmazással kapcsolatban mértekhez képest jelentős eltéréseket mutatnak. Az összevont eredmények a *hufE* csoport kivételével az egyetértők többségét mutatják. E többség mögött a részletes elemzés a magyarországi csoportok és a *htfE* csoport esetében a 3. válasz, míg a határon túli csoportokban, különösen a felekezeti szituációkban az egyetértők túlsúlyát mutatja. A *ht* csoportok ugyanakkor mind a felekezeti, mind az etnikai szituációban jelentősen megosztottak a 3. és az 5. válaszlehetőségek között. A válaszok eloszlása mindenhol alapvetően lapos, kivéve a *hueT* csoportot, ahol viszonylag csúcsos eredménnyel a bizonytalanok vannak többség-

ben, ugyanakkor az összevont válaszok alapján az inkább egyetértők a bizonytalanokkal egyforma arányban vannak.

Végül a 49. állítás a narratíva „gyakorlati” megközelítését fogalmazza meg, vagyis az egyház kiemelt feladataként említi a magyar nyelv és nemzeti kultúra ápolását, és a hagyományok közvetítését. A válaszok összevonásával ebben az esetben is az egyetértők vannak többségben, amit megerősít a válaszok külön-külön történő vizsgálata is. Három eset azonban kivételt képez: az alacsony elemszám miatt problémás *hueK*, valamint a *hufE* és a *htfE* csoportok. A válaszok eloszlását érdemes grafikon segítségével vizsgálni (6–9. grafikon), melyeken azt látjuk, hogy a magyarországi csoportok véleménye egyértelműen az egyetértés felé mutat, jöllehet a válaszok eloszlása csúcsosnak inkább csak a többségi csoportokban mondható. Ezzel szemben a határon túli válaszadók véleménye jelentős megosztottságot mutat. Annak ellenére, hogy itt mindkét szituációban a kisebbségek véleményének eloszlása csúcsos, különösen a *hteK* csoport esetében ehhez jól érzékelhető polarizáció és a bizonytalanok jelentős aránya társul.

5.3. Összefoglalás (4.)

Az elemzett kérdéskörök között a közösséggel kapcsolatos állítások eredményei tűnnek a leginkább zavarba ejtőnek. Egyfelől azért, mert egyáltalán nem – vagy legalábbis jóval kisebb mértékben és csak korlátozottan – erősítik meg az egyház közösségsszervező, közösségmegtartó erejére vonatkozó feltételezéseket. Úgy tűnik, hogy a válaszadók – bár sajátos, hogy inkább azok, akik felekezeti vagy etnikai értelemben többségi szituációban élnek – ezt várják az egyháztól, hajlandók is tenni a közösségért, ugyanakkor a 35. állítás eredményei arra utalnak, hogy érzelmileg nem köteleződnek el a közösség mellett. A sokszor felbukkanó bizonytalanság és az álláspontok polarizáltsága mellett ez az ambivalencia a másik zavarba ejtő sajátosság, ami a vallási, illetve felekezeti és nemzeti identitás kapcsolatának kérdéseire talán még határozottabban jellemző. Itt már az alapvető narratívával kapcsolatosan is erős a bizonytalanság, ami csak fokozódik a kapcsolat történeti meghatározottságával kapcsolatban. Jöllehet amikor a sorsszerűség összefüggésében ismét az érzelmi dimenziók kerülnek előtérbe, első ránézésre úgy tűnik, hogy az elköteleződésük megvan, ám a „nagyobb felbontású kép” itt is sok bizonytalanságot fed fel. Ha a kérdéscsoport két részét együtt vizsgáljuk, úgy tűnik, hogy az elvárások az egyház identitás-megtartó társadalmi intézményi funkcióival kapcsolatosan megvannak, ugyanakkor az egyház mint sorsközösség már nehezen vállalható fel számukra.

6. Összegzés, kutatási perspektívák, társadalmi hasznosság

Tanulmányomban két kérdést próbáltam hozzávetőlegesen körüljárni. Egyfelől a református felekezeti identitás néhány alapvető, történetileg meghatározónak tekintett programjával kapcsolatosan arra kerestem a választ, hogy ezek megjelenése, illetve feltételezett aktualizálása milyen összefüggéseket mutathat a reformátusok felekezeti és etnikai többségi vagy kisebbségi helyzetével, s hogy ezek a szituációk milyen hatással vannak általában a felekezeti elköteleződésre és az azon belül értelmezett vallásosságra. Másfelől e probléma vizsgálata kapcsán arra próbáltam rámutatni, hogy a vallásosság és a felekezeti identitás vizsgálata során milyen hozadéka lehet annak, ha a vizsgálatba az adott közösségre jellemző szakrális felkészültségeket is bevonjuk, s azokat nem csupán mint értelmezésre szoruló társadalmi tényeket, hanem ezen túl mint az adott közösség szempontjából az identitásukat alapjaiban meghatározó totális társadalmi tények reprezentációit vesszük figyelembe³¹ (A. GERGELY, 2002).

A vizsgálat során Tomka Miklós nyomán megfogalmaztam azt a hipotézist, mely szerint az etnikai kisebbségi helyzet erősebb felekezeti kötődést eredményez, melyre jellemző lehet a hivatalos vallási normákkal szembeni dinamikus viszony. Azt is feltételeztem, hogy a felekezeti kisebbségi helyzet ezzel szemben inkább gyengíti a kötődést, hozzáátve, hogy ez a gyengülés feltételezhetően elsősorban a felekezetspecifikus normák terén lesz tapasztalható. Ennek fordítottja ugyanakkor nem feltétlenül igaz mindkét esetben, hiszen bár feltételezhető ugyan, hogy a felekezeti többségi helyzet intenzívebb vallásossággal és erősebb felekezeti kötődéssel járhat együtt, ugyanakkor az etnikai többségi helyzet nem szükségszerűen gyengíti ezeket.

Az adatok alapján azonban ezek a hipotézisek nem igazolhatóak maradéktalanul. Különösen akkor nem, ha egyfelől a trianoni határokon túli magyar közösségeket nem tekintjük homogénnek, hanem közöttük is megkülönböztetünk felekezeti és etnikai értelemben vett többségi és kisebbségi csoportokat, másfelől pedig akkor, ha az elemzés során a vélemények eloszlására is tekintettel vagyunk. Az kétségtelen, hogy „távolról nézve” az adatokat elmondható, hogy a magyarországi válaszadókra – úgy a felekezeti, mint az etnikai szituációkban – inkább jellemző a bizonytalanság és a válaszok kiegyenlítettége,

³¹ Ez természetesen nem egyfajta teologizmust jelent, melynek keretében a felekezetiség összefüggésében értelmezett társadalmi jelenségeket egyoldalúan az egyház vagy a teológusok szempontrendszeré mentén próbálnánk értelmezni. Inkább annak elkerüléséről van szó, hogy „átessünk a ló túlsó oldalára”, s a felekezetiség vallási dimenzióját teljesen figyelmen kívül hagyva azt mondjuk, hogy a felekezetiség vállalása közel sem a változó dogmatikai argumentáció reflektáltságából, elterjedéséből és interiorizációjából fakad, „sokkal inkább közösségi és egyéni érdekekkel, életmóddal, túlélési stratégiákkal vagy a választás hiányával függ össze” (TÓTH, 2005, 177–178.).

mint a határon túliakra. Amennyiben azonban közelebbről nézzük az adatokat, az is látható, hogy úgy a felekezeti, mint az etnikai szituációkban a határon túliak között is azokra jellemzőbb a határozottabb állásfoglalás, a kevesebb bizonytalanság, és erősebb vallási vagy felekezeti kötődés, akik többségben élőként gondoltak magukra. Egy igazi felekezetspecifikus norma, a mindennapi bibliaolvasás kérdését feszegető 83. állítás esetében például jól látható, hogy a magyarországiak nem értenek egyet az állítással, míg a határon túliak igen. Ugyanakkor a határon túliak között mind a felekezeti, mind az etnikai szituációkban a többségi csoportban vannak többen az egyetértők, s a kisebbségi csoportok ezen felül még polarizálódnak is. A felekezeti identitás szempontjából nagyon fontos a 26. állítás, mely a puritán hagyományon túl a hitnek az élet egészét átfogó, integratív igényét fogalmazza meg. Itt is azt látjuk, hogy a *hteT* és a *hteK* csoportok egyetértenek az állítással, ám míg a *hteT* csoportnál ez egy csúcsos vélemény, addig a *hteK* csoportban a vélemények eloszlása laposabb, és polarizált. Szinte ugyanezzel a helyzettel találkozunk a *htf* csoportokban is, annyi különbséggel, hogy itt a *htfK* csoportban eleve a 3. vélemény van túlsúlyban. Hasonló összehasonlításokat lehet tenni a 6., 35. és 56. állításoknál is.

Úgy tűnik, hogy a felekezeti kisebbségi helyzet valóban hátrányosan befolyásolja a felekezeti és vallási kötődést, ez a hatás ugyanakkor sokszor nem tűnik erősebbnek, mint az etnikai kisebbségi helyzet hatása, és jelentősen módosítja súlyát és értelmezését a más felekezetekkel egyenlő arányban élők csoportjának megjelenése. Ez a csoport Magyarországon több esetben jelentősen gyengébben kötődik a felekezeti tradíciókhoz vagy a vallásossághoz, mint a kisebbségben élők. A határon túli területeken azonban sokszor éppen fordított a helyzet. Az ugyanolyan szituációban élő csoportok eltérő eredményei mindenképpen a vizsgálat további finomítását igénylik.

Szintén további kutatásokra van szükség a kötődés különböző dimenzióival kapcsolatosan. Úgy tűnik, hogy a legnagyobb bizonytalanság és a leggyengébb kötődés a vallásosság és a felekezeti tradíciók kognitív összetevőivel kapcsolatosan, ennek ellenkezője pedig az érzelmi összetevőknél tapasztalható. Ennek oka a válaszadók életkori sajátosságaiban is kereshető, de felvethető a tanokat le-, a vallás érzelmi oldalát pedig felértékelő posztmodern vallásosság hatása is (HORVÁTH-SZABÓ, 2002; DIÓSI, 2011). Hasonlóan gyengének tűnik az egyház integratív intézményi szerepével kapcsolatos bizalom, ám ebben az esetben talán az intézményes vallásosság csökkenésének és ezzel párhuzamosan a vallási individualizáció – anyagunkban is tetten érhető – növekedésének európai trendje állhat a háttérben (HÁMORI – ROSTA, 2014a, 322–323.).³²

³² Ebben a témakörben több ponton jelentenek összehasonlítási lehetőséget Pusztai Gabriella felekezeti középiskolások között végzett kutatásai, jöllehet ezek csak a jelenlegi Magyarország területére vonatkoznak. Lásd PUSZTAI, 2004.

Az életkori sajátosságokkal mindazáltal nem magyarázható az egész jelenség. Tanulságos ebből a szempontból a 73. állítás, mely provokatív módon azt veti fel, hogy „Református egyházunkban minden ugyanúgy van, mint ahogyan 100 évvel ezelőtt volt. Ugyanolyan ruhát visel a lelkész, gyakran az igehirdetés és a liturgia »kánaáni« nyelve is megegyezik a 100 évvel ezelőttivel. A templomokban ugyanazok a hímzett terítők és sokszor ugyanazok az énekek hangzanak – ugyanúgy. Egy, a 20. század elején élt református minden bizonnyal otthon érezné magát egy mai református istentiszteleten – de egy mai fiatal számára ugyanez teljesen idegen.” Azt várnánk, hogy a felekezeti tradíciókkal szemben általában kritikus, elutasító³³ fiatalok alapvetően egyet fognak érteni az állítással. Ezzel szemben az eredmények azt mutatják, hogy a magyarországi válaszadókra – felekezeti és etnikai szituációkban egyaránt – a 3., vagyis a bizonytalanságra utaló válasz dominál, míg a határon túli válaszadók esetében a 3. válasz dominanciája mellett jelentős arányban találkozunk az egyet nem értésre utaló 1. válasszal is.

Jóllehet ismét hangsúlyoznom kell az itt közölt eredmények előzetes jellegét és a reprezentativitás hiányát, mégis úgy vélem, hogy az egyik legfontosabb kutatási irány, amit kijelölnek az az egyház közösségteremtő szerepében, illetve ezzel szoros összefüggésben a magyar nemzeti identitás és a református felekezeti azonosságtudat kapcsolatában észlelhető változások értelmezése. Gyakorlatilag ez az a kérdéskör, melyben a kutatás társadalmi hasznossága is megjelölhető. A nemzet fogalmának, illetve magának a közösségnek a formálásában az egyházak hosszú időn át jelentős szerepet játszottak, sőt úgy tekinthetnek magukra, és általában a nyilvánosságban úgy jelennek meg – vagy jelenítik meg magukat ők és a társadalmi nyilvánosság bizonyos színtereinek véleményformálói – ma is, mint e szerep változatlan megformálói. Az a kontextus azonban, melyben ez a megvalósítási folyamat zajlik, jelentősen megváltozott. Az ún. történelmi egyházaknak mint intézményeknek társadalmi szinten csökken a valóságformáló ereje, így a nemzet fogalmának napjainkban folyó újra-gondolása – úgy a nyilvánosság, mint a társadalomtudományok azt értelmező diskurzusaiban – nehezen képzelhető el az egyházak ebben játszott szerepének újraértelmezése nélkül. Szorosan véve a probléma természetesen elsősorban a magyar reformátusságé. Ennek a felekezeti közösségnek kell megküzdenie alapvető identitásprogramjai esetleges kimerülésével, s tekintettel arra, hogy ezek a programok napjainkban is reflektálatlanul, mintegy axiómaként vannak jelen a felekezeti nyilvánosságban, ez a szembesülés vélhetően megrázkódtatásokkal fog járni. Ebben a helyzetben elodázhatatlan a közösség számára a belső „egyház-társadalmi” folyamatok értelmezése, a közösség belső világának a lokális és

³³ Az ifjúság 2000 és a Magyar Ifjúság 2012 kutatások adatainak összehasonlító elemzése alapján, lásd HÁMORI – ROSTA, 2014b, 6–7.

tágabb horizontok alatt belátható társadalom kontextusában történő újraértelmezése. Az egyházi közösségen belül szerveződő kutatások erre tesznek kísérletet. Ez azonban csak akkor vezet sikerre, ha a tapasztalatok leírására használt belső, émikus fogalmak és a tágabb társadalmi kontextusban történő értelmezés társadalomtudományi fogalomrendszere között kísérletet teszünk a fordításra. A felekezeti kultúra ugyanis éppen attól sajátos, hogy azok a felkészültségek, tudások, melyek mentén a belső világuk felépül, a transzcendens tapasztalatra hivatkozó kulturális kategóriák. Két „világ” határán állnak, s azt írják le – kölcsönösen értelmezve egymást –, hogyan jelenik meg az egyik világ a másikban. Ebből következően az értelmezésből egyik sem hagyható ki, s ezt az egymásra vonatkoztatott értelmezést próbálom megvalósítani a kutatás során.

A SZÖVEGBEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

- hufT* – azon magyarországi válaszadók csoportja, akik szerint a reformátusság élőhelyükön többségben van más felekezetekhez képest.
- hufK* – azon magyarországi válaszadók csoportja, akik szerint a reformátusság élőhelyükön kisebbségben van más felekezetekhez képest.
- hufE* – azon magyarországi válaszadók csoportja, akik szerint a reformátusság élőhelyükön más felekezetekkel nagyjából azonos arányban van.
- htfT* – azon határon túli válaszadók csoportja, akik szerint a reformátusság élőhelyükön többségben van más felekezetekhez képest.
- htfK* – azon határon túli válaszadók csoportja, akik szerint a reformátusság élőhelyükön kisebbségben van más felekezetekhez képest.
- htfE* – azon határon túli válaszadók csoportja, akik szerint a reformátusság élőhelyükön más felekezetekkel nagyjából azonos arányban van.
- hueT* – azon magyarországi válaszadók csoportja, akik szerint a magyarság élőhelyükön többségben van más etnikumokhoz képest.
- hueK* – azon magyarországi válaszadók csoportja, akik szerint a magyarság élőhelyükön kisebbségben van más etnikumokhoz képest.
- hteT* – azon határon túli válaszadók csoportja, akik szerint a magyarság élőhelyükön többségben van más etnikumokhoz képest.
- hteK* – azon határon túli válaszadók csoportja, akik szerint a magyarság élőhelyükön kisebbségben van más etnikumokhoz képest.

FORRÁSOK

- Magyarországi népszámlálás adatai 2011: URL: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 – utolsó letöltés: 2014. november 15.
- Romániai népszámlálás eredményei 2011: URL: <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/> – utolsó letöltés: 2014. november 15.
- A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona 1918-tól*. URL: http://adatbank.sk/lexikonok/telepulesek/page/7/?site_section=lexicon&searchtext=l%C3%A9va&searchcategory=telepulesek – utolsó letöltés: 2014. november 15.

IRODALOM

- ASSMANN, Jan
1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- A. GERGELY András
2002 A totális társadalmi tények mint térhasználati és identitásmódok. (Rövid áttekintés a helyi tudás tartalmáról). *Kisebbségkutatás*, 4, 2, [online] URL: http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2002_02/cikk.php?id=1103 – utolsó letöltés: 2014. november 13.
- 2007 Vallás, etnicitás, kisebbség kulturális antropológiai nézőpontból. In: A. GERGELY András – PAPP Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. 7–15. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- BARTHA Tibor (főszerk.)
1985 *Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- BÍRÓ Sándor – SZILÁGYI István (szerk.)
1949 *A Magyar Református Egyház története*. Budapest, k. n.
- BRANDT, Juliane
1998 A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében. *Századvég*, 3, 11, 167–193.
- 2003 Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak. *Századvég*, 8, 29, 2–38.
- CSANÁDY Márton Tamás
2013 A vallásosság helyzete Magyarországon a 2011. évi népszámlálási

- adatok és a 2008-as Európai Értékrend Vizsgálat adatainak fényében. *Confessio*, 37, 4, 12–21.
- DIENES Dénes
2002 *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században*. Sárospatak. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei.
- DIÓSI Dávid
2011 Posztmodern vallásosság? – Milyen módon vallásos korunk embere? *Vigília*, 76, 10, 722–730.
- GEERTZ, Clifford
1994 A vallás mint kulturális rendszer. In: GEERTZ, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. 63–103. Budapest, Századvég Kiadó.
- GEREBEN Ferenc
2005 *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*. Budapest, Lucidus Kiadó.
2009 *Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben*. [online] URL: http://terd.unideb.hu/doc/konyv/4/v_gereben.pdf – utolsó letöltés: 2014. november 2.
- GEREBEN Ferenc – TOMKA Miklós
2000 *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest, JTMR Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet.
- GLOCK, Charles Y. – STARK, Rodney
1965 *Religion and Society in Tension*. Chicago, Rand McNally & Co.
- HATOS Pál
2005a Választott népek. A nemzetvallásról és a nemzeti identitás „szent alapjai”-ról Anthony D. Smith könyve kapcsán. *Valóság*, 48, 9, 13–21.
2005b A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk*, 16, 1, 89–117.
- HÁMORI Ádám
2008 Református fiatalok értékvilága és közéleti attitűdjei. *Kommentár*, 1, 31–42.
2011 Református esélyek és kilátások. *Confessio*, 35, 4, 6–25.
- HÁMORI Ádám – ROSTA Gergely
2014a Declining Religiosity among Hungarian Youth after the Turn of the Millennium: Main Trends and Possible Explanations. In: SEPSI Enikő – BALLA Péter – CSANÁDY Márton (szerk.): *Confessionality and University in the Modern World: 20th Anniversary Conference of „Károli” University, 2013 Yearbook of Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary*. 322–338. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
2014b Youth, Religion, Socialization: Changes in youth religiosity and its relationship to denominational education in Hungary. *Hungarian Educational Research Journal*, 4, 4, [online] URL: <http://herj.lib.unideb>.

hu/index.php?oldal=cikkadatok&folyoirat_szam=4/2013&cikk_id=740 – utolsó letöltés: 2014. november 12.

HORÁNYI Özséb

2009 Arról, ami problematikus; arról, ami szignifikatív valamint arról, ami kommunikatív. In: BAGDY Emőke – DEMETROVICS Zsolt – PILLING János (szerk.): *Polihistoria. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapjára*. 199–233. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HORVÁTH-SZABÓ Katalin

2002 Az én és a vallás a posztmodern korban. *Távlatok*, 12, 56, 238–248.

INCZE, Gábor

1931 A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, *Theologiai Szemle*.

KISS Réka

2006a Református ébredés Budapesten. In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 2*. 1343–1367. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.

2006b Társadalmi kérdések – egyházi válaszok: Muraközy Gyula lelkipásztori tevékenysége. In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1*. 591–600. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.

2006c Ravasz László püspöki működése. In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1*. 537–577. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.

KÓSA István

2004 *Népszámlálás és szórványok*. [online] URL <http://www.parokia.hu/publikacio/cikk/170/> – utolsó letöltés: 2012. március 8.

KÓSA László

2009a A református azonosságtudat mai kérdései. In: KÓSA László: *Tartozni valahová. Cikk, előadások a protestantizmusról és a református azonosságtudatról*. 172–194. Kolozsvár, Koinónia Könyvkiadó.

2009b Történelemmagyarázatok, történelmi helyzetértelmezések. In: KÓSA László: *Tartozni valahová. Cikk, előadások a protestantizmusról és a református azonosságtudatról*. 9–37. Kolozsvár, Koinónia Könyvkiadó.

KOVÁCS I. Gábor

2012 „Népegyház” – „hitvalló egyház”, misszió és hitvallásos iskola. *Előadások, cikkek, 1986–2011*. Budapest, Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület.

KOZMA Zsolt

2011 Karl Barth hatása az erdélyi magyar református gyakorlati teológiára. In: FAZAKAS Sándor – FERENCZ Árpád (szerk.): *Barth és a magyar re-*

- formátus teológia (Rekonstrukciós kísérlet)*. 75–84. Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem.
- KUYPER, Ábrahám
1922 *A kálvinizmus lényege*. Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.
- MAHLMANN, Theodor
2010 „Ecclesia semper reformanda.” Eine historische Aufarbeitung. Neue Bearbeitung. In: JOHANSSON, Torbjörn – KOLB, Robert – STEIGER, Johann Anselm (szerk.): *Hermeneutica Sacra. Studien zur Auslegung der Heiligen Schrift im 16. und 17. Jahrhundert*. 382–441. Berlin, De Gruyter.
- MAKKAI Sándor
1913 Magyarország és kálvinizmus Erdélyben. *Egyházi újság*, 4, 8, 1.
1926 *Öntudatos kálvinizmus. A református magyar intelligencia számára*. Kolozsvár, „Az Út” Kiadása.
- MARTON Erzsébet
2013 *Kárpát-medencei református tanévnyitó Beregszászon*. [online] URL <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/50217/> – utolsó letöltés: 2014. november 12.
2014 *Tanévzáró a nagyberegai líceumban*. [online] URL <http://refua.tirek.hu/hir/mutat/50431/> – utolsó letöltés: 2014. november 12.
- MIKOLICZ Gyula
2009 *Történetünk – A Biblia Szövetség megalakulásáról*. [online] URL: <http://www.bibliaszov.hu/bemutakozas/tortenet> – utolsó letöltés: 2014. november 13.
- MOLNÁR József – MOLNÁR D. István
2005 *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Matematika és Természettudományi Tanszék.
- NAGY Antal Mihály
2014 *Az Ó- és Újszövetség bibliai teológiája*. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Püspöki Hivatala.
- NAGY Károly Zsolt
2013 A „gyülekezeteiben élő egyház” modelljétől a hálózatos egyház-modellig. A lokalitás fogalmának változása a református egyházban az egyházi nyilvánosság diskurzusainak alapján. In: LUKÁCS Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség: Rendi társadalom – polgári társadalom* 25. 50–63. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület.
- OTTO, Rudolph
1997 *A szent*. Budapest, Osiris Kiadó.

PAPP Richárd

- 2001 Vallásosság és nemzettudat empirikus kutatási lehetőségei a határon túli magyar társadalmakban. *Regio*, 12, 1, 213–232.
- 2003 *Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- 2004a Történelmi egyházak és kisegyházak a Vajdaságban: eltérő etnikus stratégiák? In: A. GERGELY András – PAPP Richárd (szerk.): *Kisebbség és kultúra*. 163–193. Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont – MTA Nemzeti-etnikai Kisebbségkutató Intézet.
- 2004b Kisebbség és reformátusság a Délvidéken. *Protestáns Szemle*, 12, 1, 18–40.
- 2010 „Mi már kettős állampolgárok vagyunk...” *Kisebbségkutatás*, 19, 1, 31–52.

PUSZTAI Gabriella

- 2004 *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

RAVASZ László

- 1925 *IV. püspöki jelentése*. Budapest, Bethlen Gábor Nyomda.

RÉVÉSZ Imre

- 1924 Régi magyar imádkozók és imádságaik. *Protestáns Szemle*, 33, 2, 73–81; 3, 137–149; 4, 193–198.

RISKÓ János

- 2012 A 2011-es népszámlálás adatai elé. *Teológiai Szemle*, 54, 2, 19–45.

STRATHERN, Marilyn

- 1987 The Limits of Auto-Anthropology. In: JACKSON, Anthony (szerk.): *Anthropology at Home*. 16–37. London, Tavistock.

SZACSVAY Éva

- 2007 Egyes adományok: tipológia és topográfia. (A bánffyhunyadi templom térszimbolikájához). In: LISZKA József (szerk.): *Acta Ethnologica Danubiana*, 8–9. *Az Etnológiai Központ Évkönyve*. 59–78. Komárom – Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

SZIGETI Jenő

- 2004 A protestáns népi vallásosság XIX. századi válsága. In: S. LACKOVITS Emőke – MÉSZÁROS Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6. 1. 175–182. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.
- 2013 A házi istentisztelet puritán gyökerei. In: PILIPKÓ Erzsébet (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 8. 286–297. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum.

TAVASZY Sándor

- 1997 A kálvinista világnézet alapkérdései. In: NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*. 60–68. Budapest, Kálvin Kiadó.

TOMKA Miklós

- 2000 Vallás és egyház Magyarországon a rendszerváltás kezdetei óta. *Théma*, 2, 4, 4–26.
- 2001 *A vallás szerepe az interkulturális kommunikációban. Vallásföldrajz és a vallási kultúrák regionalitása*. [Online] A UNIWORLD Közhasznú Egyesület Kultúrák Közötti Kommunikáció Szabadegyeteme. Összehasonlító vallástudomány és kultúrák közötti kommunikáció. URL: <http://www.fil.hu/uniworld/kkk/rel/geogr/geogr.htm> – utolsó letöltés: 2014. november 2.
- 2005 *A legvallásosabb ország? Vallásosság Szatmárban, Erdélyben, Romániában*. Budapest – Piliscsaba, PPKE BTK Szociológiai Intézete – TIMP Kft.
- 2006 *Vallás és társadalom Magyarországon*. Budapest – Piliscsaba, Loisir.

TÓTH Zoltán

- 2002 Határok és normák – A Kárpát-medence etnikus mozaikjáról. In: A. GERGELY András (szerk.): *A nemzet antropológiája. Hofer Tamás köszöntése*. 29–40. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

TÓTH Zsombor

- 2005 Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”. (Esettanulmány). In: HELTAI János – TASI Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. 175–197. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék.

WALLMANN Johannes

- 2000 *A pietizmus*. Budapest, Kálvin Kiadó.

KÁROLY ZSOLT NAGY

“I AM A CALVINIST HUNGARIAN...”

RELIGIOUS MINORITY, DENOMINATIONAL CULTURE AND NATIONAL
IDENTITY AMONG CALVINIST HUNGARIANS: PRELIMINARY QUESTIONS
AND ASSUMPTIONS OF A QUESTIONNAIRE-BASED SURVEY

The Hungarian national and the Calvinist religious identity in a more or less reflexive manner are in a tight relationship according to public opinion, social sciences and Calvinist communities. Calvinists consider their own religion as a nation-preserving power especially in periods of hardships such as the one during the Turkish conquest of the country (16–17th centuries) or in the decades after the Trianon treaty (1920). Now it seems to be a commonplace statement that Hungarians in a minority position abroad and especially Calvinist Hungarians experience their attachment to nation via their relationship to church and religion. Yet, relatively little information is at our disposal about the exact form and content of this attachment. The author in his article gives answer to this question by processing the partial results of a comprehensive research project on Hungarian Calvinists in the Carpathian basin. He has examined questionnaires filled in by Hungarian Calvinist students of secondary schools (one of the schools concerned is in ethnic and denominational minority position, the other school is in majority position) to reveal to what extent certain elements of knowledge, referred to as narratives determining denominational knowledge, are present in youth's thinking and how the received data deepen our understanding that was previously based on traditionally applied questions to measure religious attachment.

MELLÉKLET

01 Az Egyház jövője attól függ, hogy tagjai hiszik-e a Bibliáról, hogy az Isten teljes egészében ihletett, tévedhetetlen Igéje.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok											
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon						Határon túl					
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK					
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%				
	Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56				
0 (n/a)	2	4,76%	0	0,0%	0	0,00%	1	0,82%	0	0,00%	0	0,00%	2	2,13%	0	0,00%	1	0,68%	0	0,00%				
1	5	11,90%	2	4,7%	2	5,13%	7	5,74%	6	13,33%	7	14,58%	8	8,51%	1	6,25%	10	6,76%	9	16,07%				
2	3	7,14%	2	4,7%	6	15,38%	3	2,46%	1	2,22%	3	6,25%	9	9,57%	1	6,25%	6	4,05%	2	3,57%				
3	14	33,33%	18	41,9%	12	30,77%	15	12,30%	9	20,00%	11	22,92%	31	32,98%	5	31,25%	22	14,86%	11	19,64%				
4	9	21,43%	13	30,2%	13	33,33%	23	18,85%	10	22,22%	9	18,75%	29	30,85%	4	25,00%	28	18,92%	9	16,07%				
5	9	21,43%	8	18,6%	6	15,38%	73	59,84%	19	42,22%	18	37,50%	15	15,96%	5	31,25%	81	54,73%	25	44,64%				
Válaszkiosztás	-0,6488		-1,2106		-1,584		4,1365		0,4978		0,2267		-1,7502		-2,7476		3,6665		1,9159					
Összevont válaszok:																								
1+2	8	19,0%	4	9,3%	8	20,5%	10	8,2%	7	15,6%	10	20,8%	17	18,1%	2	12,5%	16	10,8%	11	19,6%				
3	14	33,3%	18	41,9%	12	30,8%	15	12,3%	9	20,0%	11	22,9%	31	33,0%	5	31,3%	22	14,9%	11	19,6%				
4+5	18	42,9%	21	48,8%	19	48,7%	96	78,7%	29	64,4%	27	56,3%	44	46,8%	9	56,3%	109	73,6%	34	60,7%				

02 A református istentiszteletből nem maradhat el a zsoltáreléklés.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	0	0,00%	4	9,3%	3	7,69%	6	4,92%	1	2,22%	6	12,50%	3	3,19%	2	12,50%	8	5,41%	4	7,14%
2	6	14,29%	5	11,6%	0	0,00%	4	3,28%	1	2,22%	2	4,17%	6	6,38%	4	25,00%	4	2,70%	3	5,36%
3	7	16,67%	7	16,3%	9	23,08%	14	11,48%	6	13,33%	4	8,33%	21	22,34%	1	6,25%	17	11,49%	6	10,71%
4	4	9,52%	6	14,0%	7	17,95%	20	16,39%	8	17,78%	5	10,42%	15	15,96%	2	12,50%	24	16,22%	8	14,29%
5	25	59,52%	21	48,8%	20	51,28%	78	63,93%	29	64,44%	31	64,58%	49	52,13%	7	43,75%	95	64,19%	35	62,50%
Válaszkiosztás	4,05173		4,03702		1,68828		4,73432		4,27082		5,29312		2,41136		1,13739		4,7511		5,10477	
Összevont válaszok:																				
1+2	6	14,3%	9	20,9%	3	7,7%	10	8,2%	2	4,4%	8	16,7%	9	9,6%	6	37,5%	12	8,1%	7	12,5%
3	7	16,7%	7	16,3%	9	23,1%	14	11,5%	6	13,3%	4	8,3%	21	22,3%	1	6,3%	17	11,5%	6	10,7%
4+5	29	69,0%	27	62,8%	27	69,2%	98	80,3%	37	82,2%	36	75,0%	64	68,1%	9	56,3%	119	80,4%	43	76,8%

04 A református egyház történelmi jelentősége az, hogy nemzetmegtartó erőként működött.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	2	4,7%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	6,25%	0	0,00%	0	0,00%
1	3	7,14%	7	16,3%	3	7,69%	13	10,66%	4	8,89%	4	8,33%	11	11,70%	1	6,25%	15	10,14%	5	8,93%
2	5	11,90%	5	11,6%	0	0,00%	14	11,48%	4	8,89%	4	8,33%	8	8,51%	1	6,25%	13	8,78%	8	14,29%
3	11	26,19%	15	34,9%	21	53,85%	42	34,43%	17	37,78%	18	37,50%	36	38,30%	6	37,50%	55	37,16%	20	35,71%
4	6	14,29%	6	14,0%	11	28,21%	25	20,49%	9	20,00%	8	16,67%	17	18,09%	5	31,25%	31	20,95%	8	14,29%
5	17	40,48%	8	18,6%	4	10,26%	28	22,95%	11	24,44%	14	29,17%	22	23,40%	2	12,50%	34	22,97%	15	26,79%
Válaszkiosztás	0,2905		2,51065		1,36135		0,00744		-0,267		-1,0791		0,5358		-1,4387		-0,0797		-0,3651	
Összevont válaszok:																				
1+2	8	19,0%	12	27,9%	3	7,7%	27	22,1%	8	17,8%	8	16,7%	19	20,2%	2	12,5%	28	18,9%	13	23,2%
3	11	26,2%	15	34,9%	21	53,8%	42	34,4%	17	37,8%	18	37,5%	36	38,3%	6	37,5%	55	37,2%	20	35,7%
4+5	23	54,8%	14	32,6%	15	38,5%	53	43,4%	20	44,4%	22	45,8%	39	41,5%	7	43,8%	65	43,9%	23	41,1%

06 Az intézményes, szervezett egyház ma egyre inkább veszít jelentőségéből, a jövő a kis, akár házanként szerveződő közösségeké.

		Rözségeke.																					
		Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok									
		Magyarországon						Határon túl						Magyarországon			Határon túl						
		hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK			
fő		%		fő		%		fő		%		fő		%		fő		%		fő		%	
Összes:		42		43		39		122		45		48		94		16		148		56			
0 (n/a)		2	4,76%	0	0,0%	1	2,56%	0	0,00%	1	2,22%	1	2,08%	3	3,19%	0	0,00%	0	0,00%	2	3,57%		
1		6	14,29%	6	14,0%	5	12,82%	35	28,69%	12	26,67%	10	20,83%	13	13,83%	3	18,75%	40	27,03%	12	21,43%		
2		4	9,52%	8	18,6%	4	10,26%	14	11,48%	4	8,89%	4	8,33%	12	12,77%	1	6,25%	12	8,11%	8	14,29%		
3		20	47,62%	10	23,3%	10	25,64%	32	26,23%	16	35,56%	16	33,33%	34	36,17%	3	18,75%	43	29,05%	19	33,93%		
4		7	16,67%	7	16,3%	6	15,38%	25	20,49%	6	13,33%	11	22,92%	12	12,77%	3	18,75%	33	22,30%	8	14,29%		
5		3	7,14%	12	27,9%	13	33,33%	16	13,11%	6	13,33%	6	12,50%	20	21,28%	6	37,50%	20	13,51%	7	12,50%		
Válaszok eloszlása		4,425		1,65412		-0,4561		-0,4173		-0,4741		-0,6132		1,83856		0,73975		-1,3854		1,43178			
Összevont válaszok:																							
1+2		10	23,8%	14	32,6%	9	23,1%	49	40,2%	16	35,6%	14	29,2%	25	26,6%	4	25,0%	52	35,1%	20	35,7%		
3		20	47,6%	10	23,3%	10	25,6%	32	26,2%	16	35,6%	16	33,3%	34	36,2%	3	18,8%	43	29,1%	19	33,9%		
4+5		10	23,8%	19	44,2%	19	48,7%	41	33,6%	12	26,7%	17	35,4%	32	34,0%	9	56,3%	53	35,8%	15	26,8%		

10 A Bibliában, főleg a történeti könyvekben vannak pontatlanságok, tévedések, így nem állíthatjuk, hogy teljes egészében tévedhetetlen volna.

	Felekezeti viszonyok											Etnikai viszonyok												
	Magyarországon						Határon túl					Magyarországon					Határon túl							
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK			htfE			hueT		hueK			hteT		hteK		
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%		
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56					
0 (n/a)	1	2,38%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	2,08%	1	1,06%	0	0,00%	1	0,68%	0	0,00%				
	1	3	7,14%	8	18,6%	3	7,69%	54	44,26%	13	28,89%	17	35,42%	13	13,83%	0	0,00%	65	43,92%	17	30,36%			
	2	4	9,52%	4	9,3%	3	7,69%	20	16,39%	7	15,56%	5	10,42%	10	10,64%	0	0,00%	24	16,22%	6	10,71%			
	3	18	42,86%	9	20,9%	20	51,28%	26	21,31%	13	28,89%	11	22,92%	33	35,11%	8	50,00%	28	18,92%	17	30,36%			
	4	6	14,29%	4	9,3%	4	10,26%	13	10,66%	4	8,89%	4	8,33%	11	11,70%	2	12,50%	17	11,49%	4	7,14%			
	5	10	23,81%	18	41,9%	9	23,08%	9	7,38%	8	17,78%	10	20,83%	26	27,66%	6	37,50%	13	8,78%	12	21,43%			
Válaszok eloszlása	1,51449		1,57388		2,80383		2,0764		-0,8818		-0,4241		-0,6472		-1,2051		2,86116		-1,9612					
Összevont válaszok:																								
1+2	7	16,7%	12	27,9%	6	15,4%	74	60,7%	20	44,4%	22	45,8%	23	24,5%	0	0,0%	89	60,1%	23	41,1%				
	3	18	42,9%	9	20,9%	20	51,3%	26	21,3%	13	28,9%	11	22,9%	33	35,1%	8	50,0%	28	18,9%	17	30,4%			
4+5	16	38,1%	22	51,2%	13	33,3%	22	18,0%	12	26,7%	14	29,2%	37	39,4%	8	50,0%	30	20,3%	16	28,6%				

13 A magyar lélek ősi alaponásai a keresztyénséggel a kálvinizmus kemény, harcos, szigorú alakjában találunk össze leginkább. Éppen ezért lett a kálvinizmus nálunk is nemzeti vallás, magyar világnézet.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	1	2,38%	1	2,3%	1	2,56%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	3	3,19%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	1	2,38%	3	7,0%	3	7,69%	12	9,84%	3	6,67%	7	14,58%	5	5,32%	2	12,50%	15	10,14%	7	12,50%
2	4	9,52%	6	14,0%	8	20,51%	14	11,48%	3	6,67%	5	10,42%	15	15,96%	1	6,25%	13	8,78%	8	14,29%
3	26	61,90%	20	46,5%	20	51,28%	62	50,82%	26	57,78%	23	47,92%	46	48,94%	11	68,75%	75	50,68%	29	51,79%
4	7	16,67%	9	20,9%	4	10,26%	14	11,48%	4	8,89%	9	18,75%	17	18,09%	0	0,00%	23	15,54%	2	3,57%
5	3	7,14%	4	9,3%	3	7,69%	20	16,39%	9	20,00%	4	8,33%	8	8,51%	2	12,50%	22	14,86%	10	17,86%
Válaszok eloszlása	4,86666		2,94812		3,75994		4,31917		4,06935		3,3994		3,6196		5,0657		4,18237		3,52708	
Összevont válaszok:																				
1+2	5	11,9%	9	20,9%	11	28,2%	26	21,3%	6	13,3%	12	25,0%	20	21,3%	3	18,8%	28	18,9%	15	26,8%
3	26	61,9%	20	46,5%	20	51,3%	62	50,8%	26	57,8%	23	47,9%	46	48,9%	11	68,8%	75	50,7%	29	51,8%
4+5	10	23,8%	13	30,2%	7	17,9%	34	27,9%	13	28,9%	13	27,1%	25	26,6%	2	12,5%	45	30,4%	12	21,4%

20 Istent megismerni a Szentírásból lehet, ezért fontos a Biblia ismerete, és az azt magyarázó prédikáció.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok								
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl				
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK		
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56		
0 (n/a)	0	0,00%	1	2,3%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	1,06%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	
	1	2,38%	9	20,9%	4	10,26%	2	1,64%	1	2,22%	3	6,25%	11	11,70%	2	12,50%	2	1,35%	3	5,36%	
	2	5	11,90%	1	2,3%	0	0,00%	0	0,00%	2	4,44%	4	8,33%	5	5,32%	1	6,25%	2	1,35%	4	7,14%
	3	14	33,33%	8	18,6%	11	28,21%	9	7,38%	3	6,67%	7	14,58%	24	25,53%	5	31,25%	14	9,46%	4	7,14%
	4	4	9,52%	9	20,9%	12	30,77%	14	11,48%	8	17,78%	5	10,42%	18	19,15%	4	25,00%	14	9,46%	12	21,43%
	5	18	42,86%	15	34,9%	12	30,77%	97	79,51%	31	68,89%	29	60,42%	35	37,23%	4	25,00%	116	78,38%	33	58,93%
Válaszok megoszlása	-1,1733		-0,6767		-2,7697		5,54177		4,81874		5,04584		-0,6556		-1,8282		5,59759		3,81256		
Összevont válaszok:																					
1+2	6	14,3%	10	23,3%	4	10,3%	2	1,6%	3	6,7%	7	14,6%	16	17,0%	3	18,8%	4	2,7%	7	12,5%	
3	14	33,3%	8	18,6%	11	28,2%	9	7,4%	3	6,7%	7	14,6%	24	25,5%	5	31,3%	14	9,5%	4	7,1%	
4+5	22	52,4%	24	55,8%	24	61,5%	111	91,0%	39	86,7%	34	70,8%	53	56,4%	8	50,0%	130	87,8%	45	80,4%	

24 Mély és odaadó imádság közben könnyen megtörténik, hogy az ember elérzékenyül, megrendül, könnyekre fakad.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	3	7,14%	2	4,7%	4	10,26%	5	4,10%	1	2,22%	3	6,25%	8	8,51%	1	6,25%	5	3,38%	4	7,14%
2	3	7,14%	4	9,3%	2	5,13%	6	4,92%	2	4,44%	5	10,42%	7	7,45%	1	6,25%	8	5,41%	4	7,14%
3	7	16,67%	7	16,3%	14	35,90%	19	15,57%	7	15,56%	9	18,75%	20	21,28%	3	18,75%	27	18,24%	6	10,71%
4	10	23,81%	8	18,6%	5	12,82%	7	5,74%	11	24,44%	11	22,92%	16	17,02%	4	25,00%	16	10,81%	11	19,64%
5	19	45,24%	22	51,2%	14	35,90%	85	69,67%	24	53,33%	20	41,67%	43	45,74%	7	43,75%	92	62,16%	31	55,36%
Válaszok eloszlása	1,3341		3,266		-1,7974		5,19416		1,95174		0,81019		2,1261		0,393		4,43245		3,96485	
Összevont válaszok:																				
1+2	6	14,3%	6	14,0%	6	15,4%	11	9,0%	3	6,7%	8	16,7%	15	16,0%	2	12,5%	13	8,8%	8	14,3%
3	7	16,7%	7	16,3%	14	35,9%	19	15,6%	7	15,6%	9	18,8%	20	21,3%	3	18,8%	27	18,2%	6	10,7%
3+4	29	69,0%	30	69,8%	19	48,7%	92	75,4%	35	77,8%	31	64,6%	59	62,8%	11	68,8%	108	73,0%	42	75,0%

25 Mi magyar reformátusok két örökséget kaptunk: evangélium szerint megtisztított hitünket s magyar mivoltunkat. E kettő egymástól elválaszthatatlan. A kettős felelősség súlya alól nem lehet szabadulni. Megváltozhatatlan magyar református sors: e kettős örökséggel élünk vagy halunk kell.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	1	2,3%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	1,06%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	3	7,14%	5	11,6%	5	12,82%	8	6,56%	1	2,22%	7	14,58%	11	11,70%	2	12,50%	12	8,11%	5	8,93%
2	3	7,14%	6	14,0%	5	12,82%	5	4,10%	1	2,22%	2	4,17%	12	12,77%	0	0,00%	6	4,05%	2	3,57%
3	15	35,71%	15	34,9%	16	41,03%	35	28,69%	14	31,11%	19	39,58%	35	37,23%	6	37,50%	46	31,08%	19	33,93%
4	9	21,43%	6	14,0%	10	25,64%	20	16,39%	8	17,78%	7	14,58%	17	18,09%	4	25,00%	21	14,19%	10	17,86%
5	12	28,57%	10	23,3%	3	7,69%	54	44,26%	21	46,67%	13	27,08%	18	19,15%	4	25,00%	63	42,57%	20	35,71%
Válaszok eloszlása	-1,8282		0,78558		0,62082		-0,2635		-0,7829		-0,3715		1,94589		-1,5496		-0,8436		-2,0336	
Összevont válaszok:																				
1+2	6	14,3%	11	25,6%	10	25,6%	13	10,7%	2	4,4%	9	18,8%	23	24,5%	2	12,5%	18	12,2%	7	12,5%
3	15	35,7%	15	34,9%	16	41,0%	35	28,7%	14	31,1%	19	39,6%	35	37,2%	6	37,5%	46	31,1%	19	33,9%
4+5	21	50,0%	16	37,2%	13	33,3%	74	60,7%	29	64,4%	20	41,7%	35	37,2%	8	50,0%	84	56,8%	30	53,6%

26 Az, hogy református vagyok, végső soron azt is jelenti, hogy az életem egészét Isten uralma alatt tudom. A hitem, vallásos meggyőződésem nem lehet független az életem egyéb részterületeitől, mint például a pénzügyeim.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok											
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon						Határon túl					
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK					
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%				
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56					
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	1	2,56%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	1,06%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%				
1	5	11,90%	11	25,6%	11	28,21%	11	9,02%	8	17,78%	9	18,75%	20	21,28%	4	25,00%	17	11,49%	10	17,86%				
2	5	11,90%	2	4,7%	4	10,26%	6	4,92%	1	2,22%	6	12,50%	8	8,51%	2	12,50%	9	6,08%	3	5,36%				
3	10	23,81%	14	32,6%	13	33,33%	25	20,49%	14	31,11%	12	25,00%	30	31,91%	2	12,50%	30	20,27%	15	26,79%				
4	11	26,19%	10	23,3%	6	15,38%	22	18,03%	9	20,00%	9	18,75%	20	21,28%	3	18,75%	27	18,24%	12	21,43%				
5	11	26,19%	6	14,0%	4	10,26%	58	47,54%	13	28,89%	12	25,00%	15	15,96%	5	31,25%	65	43,92%	16	28,57%				
Válaszok megoszlása	-0,7362		-1,6575		-1,2369		2,21334		-1,8001		1,53114		-0,1924		-0,0142		1,89251		-1,4483					
Összevont válaszok:																								
1+2	10	23,8%	13	30,2%	15	38,5%	17	13,9%	9	20,0%	15	31,3%	28	29,8%	6	37,5%	26	17,6%	13	23,2%				
3	10	23,8%	14	32,6%	13	33,3%	25	20,5%	14	31,1%	12	25,0%	30	31,9%	2	12,5%	30	20,3%	15	26,8%				
4+5	22	52,4%	16	37,2%	10	25,6%	80	65,6%	22	48,9%	21	43,8%	35	37,2%	8	50,0%	92	62,2%	28	50,0%				

31 A református istentisztelet jelenlegi formája passzív, száraz, túlságosan beszédcentrikus és nem ad lehetőséget arra, hogy a gyülekezet tagjai ne csak értelmükkel, de szívükkel és lelkükkel is részt vegyenek benne.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok											
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon						Határon túl					
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK					
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%				
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56					
0 (n/a)	1	2,38%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	1,06%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%				
1	6	14,29%	10	23,3%	9	23,08%	36	29,51%	10	22,22%	10	20,83%	20	21,28%	4	25,00%	43	29,05%	13	23,21%				
2	7	16,67%	4	9,3%	5	12,82%	13	10,66%	10	22,22%	6	12,50%	12	12,77%	1	6,25%	18	12,16%	10	17,86%				
3	14	33,33%	14	32,6%	13	33,33%	25	20,49%	11	24,44%	11	22,92%	30	31,91%	6	37,50%	31	20,95%	15	26,79%				
4	9	21,43%	7	16,3%	8	20,51%	22	18,03%	8	17,78%	6	12,50%	19	20,21%	2	12,50%	27	18,24%	6	10,71%				
5	5	11,90%	8	18,6%	4	10,26%	26	21,31%	6	13,33%	15	31,25%	12	12,77%	3	18,75%	29	19,59%	12	21,43%				
Válaszok eloszlása	1,137392		0,139499		-0,03567		0,715552		2,277242		0,20773		0,610131		-0,3		1,433547		0,607668					
Összevont válaszok:																								
1+2	13	31,0%	14	32,6%	14	35,9%	49	40,2%	20	44,4%	16	33,3%	32	34,0%	5	31,3%	61	41,2%	23	41,1%				
3	14	33,3%	14	32,6%	13	33,3%	25	20,5%	11	24,4%	11	22,9%	30	31,9%	6	37,5%	31	20,9%	15	26,8%				
4+5	14	33,3%	15	34,9%	12	30,8%	48	39,3%	14	31,1%	21	43,8%	31	33,0%	5	31,3%	56	37,8%	18	32,1%				

35 Szerintem ha valaki nem érzi jól magát egy gyülekezetben vagy egyházban, akkor nyugodtan kereshet magának egy másikat.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok											
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon						Határon túl					
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK					
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%				
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56					
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%				
1	3	7,14%	9	20,9%	2	5,13%	31	25,41%	8	17,78%	7	14,58%	9	9,57%	4	25,00%	32	21,62%	12	21,43%				
2	6	14,29%	3	7,0%	4	10,26%	14	11,48%	5	11,11%	3	6,25%	9	9,57%	2	12,50%	16	10,81%	5	8,93%				
3	8	19,05%	7	16,3%	8	20,51%	35	28,69%	13	28,89%	11	22,92%	20	21,28%	1	6,25%	41	27,70%	14	25,00%				
4	3	7,14%	8	18,6%	5	12,82%	11	9,02%	2	4,44%	5	10,42%	13	13,83%	1	6,25%	15	10,14%	3	5,36%				
5	22	52,38%	16	37,2%	20	51,28%	31	25,41%	17	37,78%	22	45,83%	43	45,74%	8	50,00%	44	29,73%	22	39,29%				
Válaszok eloszlása	3,62677		0,70324		3,25577		-1,6839		-1,1905		1,94934		2,63813		1,93669		-1,4131		-0,6759					
Összevont válaszok:																								
1+2	9	21,4%	12	27,9%	6	15,4%	45	36,9%	13	28,9%	10	20,8%	18	19,1%	6	37,5%	48	32,4%	17	30,4%				
3	8	19,0%	7	16,3%	8	20,5%	35	28,7%	13	28,9%	11	22,9%	20	21,3%	1	6,3%	41	27,7%	14	25,0%				
4+5	25	59,5%	24	55,8%	25	64,1%	42	34,4%	19	42,2%	27	56,3%	56	59,6%	9	56,3%	59	39,9%	25	44,6%				

44 A református keresztyén életében központi helyen áll az istentiszteletre járás, mert ez az egyházi életünk középpontja. Innen árad ki a melegség annak egész területére, minden részletére.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok											
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon						Határon túl					
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK					
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%				
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56					
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%				
1	10	23,81%	13	30,2%	4	10,26%	2	1,64%	6	13,33%	11	22,92%	23	24,47%	1	6,25%	5	3,38%	12	21,43%				
2	4	9,52%	6	14,0%	6	15,38%	15	12,30%	7	15,56%	2	4,17%	10	10,64%	4	25,00%	16	10,81%	5	8,93%				
3	16	38,10%	10	23,3%	23	58,97%	28	22,95%	9	20,00%	10	20,83%	39	41,49%	5	31,25%	30	20,27%	14	25,00%				
4	9	21,43%	6	14,0%	5	12,82%	29	23,77%	12	26,67%	13	27,08%	14	14,89%	3	18,75%	40	27,03%	13	23,21%				
5	3	7,14%	8	18,6%	1	2,56%	48	39,34%	11	24,44%	12	25,00%	8	8,51%	3	18,75%	57	38,51%	12	21,43%				
Válaszok eloszlása	-0,4241		0,9624		4,5143		-0,778		1,2254		-1,5496		1,0012		-0,943		-1,0738		0,0579					
Összevont válaszok:																								
1+2	14	33,3%	19	44,2%	10	25,6%	17	13,9%	13	28,9%	13	27,1%	33	35,1%	5	31,3%	21	14,2%	17	30,4%				
3	16	38,1%	10	23,3%	23	59,0%	28	23,0%	9	20,0%	10	20,8%	39	41,5%	5	31,3%	30	20,3%	14	25,0%				
4+5	12	28,6%	14	32,6%	6	15,4%	77	63,1%	23	51,1%	25	52,1%	22	23,4%	6	37,5%	97	65,5%	25	44,6%				

49 Az egyház kiemelt feladata a magyar nyelv és nemzeti kultúra ápolása, a hagyományok átadása az új nemzedékeknek.

		Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok											
		Magyarországon						Határon túl						Magyarországon						Határon túl					
		hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK					
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%				
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56						
0 (n/a)	2	4,76%	2	4,7%	1	2,56%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	4	4,26%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%					
1	5	11,90%	6	14,0%	5	12,82%	22	18,03%	6	13,33%	9	18,75%	13	13,83%	1	6,25%	27	18,24%	11	19,64%					
2	5	11,90%	6	14,0%	4	10,26%	15	12,30%	6	13,33%	5	10,42%	12	12,77%	2	12,50%	14	9,46%	10	17,86%					
3	7	16,67%	10	23,3%	8	20,51%	30	24,59%	8	17,78%	14	29,17%	18	19,15%	3	18,75%	36	24,32%	13	23,21%					
4	8	19,05%	7	16,3%	11	28,21%	18	14,75%	7	15,56%	10	20,83%	17	18,09%	6	37,50%	25	16,89%	8	14,29%					
5	15	35,71%	12	27,9%	10	25,64%	37	30,33%	18	40,00%	10	20,83%	30	31,91%	4	25,00%	46	31,08%	14	25,00%					
Válaszok eloszlása	2,4125		0,0227		-1,312		0,4345		2,8708		0,6701		1,5756		-0,3		-0,0747		2,6593						
Összevont válaszok:																									
1+2	10	23,8%	12	27,9%	9	23,1%	37	30,3%	12	26,7%	14	29,2%	25	26,6%	3	18,8%	41	27,7%	21	37,5%					
3	7	16,7%	10	23,3%	8	20,5%	30	24,6%	8	17,8%	14	29,2%	18	19,1%	3	18,8%	36	24,3%	13	23,2%					
4+5	23	54,8%	19	44,2%	21	53,8%	55	45,1%	25	55,6%	20	41,7%	47	50,0%	10	62,5%	71	48,0%	22	39,3%					

53 A gyorsan változó világban fontos, hogy az egyház állandóságot és biztonságot nyújtson.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	1	2,3%	1	2,56%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	2	2,13%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	1	2,38%	1	2,3%	3	7,69%	0	0,00%	2	4,44%	4	8,33%	2	2,13%	2	12,50%	1	0,68%	5	8,93%
2	1	2,38%	0	0,0%	3	7,69%	4	3,28%	0	0,00%	1	2,08%	4	4,26%	0	0,00%	3	2,03%	1	1,79%
3	7	16,67%	9	20,9%	7	17,95%	14	11,48%	7	15,56%	10	20,83%	16	17,02%	3	18,75%	17	11,49%	11	19,64%
4	14	33,33%	10	23,3%	11	28,21%	20	16,39%	10	22,22%	10	20,83%	24	25,53%	5	31,25%	26	17,57%	12	21,43%
5	19	45,24%	22	51,2%	14	35,90%	84	68,85%	26	57,78%	23	47,92%	46	48,94%	6	37,50%	101	68,24%	27	48,21%
Válaszok eloszlása	-1,2572		1,09163		-1,4031		4,70525		2,76306		1,4167		1,06547		-1,7146		4,52216		1,54943	
Összevont válaszok:																				
1+2	2	4,8%	1	2,3%	6	15,4%	4	3,3%	2	4,4%	5	10,4%	6	6,4%	2	12,5%	4	2,7%	6	10,7%
3	7	16,7%	9	20,9%	7	17,9%	14	11,5%	7	15,6%	10	20,8%	16	17,0%	3	18,8%	17	11,5%	11	19,6%
4+5	33	78,6%	32	74,4%	25	64,1%	104	85,2%	36	80,0%	33	68,8%	70	74,5%	11	68,8%	127	85,8%	39	69,6%

55 A református család fontos ismertető jele a lehetőleg naponként megtartott közös áhitat, bibliaolvasással, énekléssel és imádsággal.

		Felekezeti szituációk												Etnikai szituációk							
		Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
		hufT		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK			
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%		
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56		
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	
1	14	33,33%	19	44,2%	18	46,15%	17	13,93%	9	20,00%	14	29,17%	40	42,55%	4	25,00%	27	18,24%	11	19,64%	
2	10	23,81%	5	11,6%	6	15,38%	18	14,75%	8	17,78%	6	12,50%	18	19,15%	1	6,25%	19	12,84%	11	19,64%	
3	9	21,43%	9	20,9%	11	28,21%	36	29,51%	13	28,89%	11	22,92%	23	24,47%	4	25,00%	44	29,73%	13	23,21%	
4	6	14,29%	5	11,6%	4	10,26%	21	17,21%	8	17,78%	10	20,83%	9	9,57%	3	18,75%	24	16,22%	12	21,43%	
5	3	7,14%	5	11,6%	0	0,00%	30	24,59%	7	15,56%	7	14,58%	4	4,26%	4	25,00%	34	22,97%	9	16,07%	
Válaszok eloszlása	-0,7428		2,7076		0,0985		0,848		2,6731		0,6701		0,2977		-1,2051		1,1509		4,425		
Összevont válaszok:																					
1+2	24	57,1%	24	55,8%	24	61,5%	35	28,7%	17	37,8%	20	41,7%	58	61,7%	5	31,3%	46	31,1%	22	39,3%	
3	9	21,4%	9	20,9%	11	28,2%	36	29,5%	13	28,9%	11	22,9%	23	24,5%	4	25,0%	44	29,7%	13	23,2%	
4+5	9	21,4%	10	23,3%	4	10,3%	51	41,8%	15	33,3%	17	35,4%	13	13,8%	7	43,8%	58	39,2%	21	37,5%	

56 Az egyházhöz csatlakozni akaró embereknek meg kell tanulniuk az egyház hagyományos énekeit, szokásait és nyelvezetét.

		Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
		Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
		hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56		
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	
1	9	21,43%	16	37,2%	12	30,77%	27	22,13%	10	22,22%	13	27,08%	27	28,72%	6	37,50%	33	22,30%	14	25,00%	
2	9	21,43%	8	18,6%	7	17,95%	11	9,02%	6	13,33%	8	16,67%	20	21,28%	2	12,50%	15	10,14%	8	14,29%	
3	11	26,19%	10	23,3%	12	30,77%	37	30,33%	17	37,78%	9	18,75%	25	26,60%	5	31,25%	40	27,03%	20	35,71%	
4	5	11,90%	4	9,3%	5	12,82%	27	22,13%	5	11,11%	8	16,67%	10	10,64%	1	6,25%	31	20,95%	8	14,29%	
5	8	19,05%	5	11,6%	3	7,69%	20	16,39%	7	15,56%	10	20,83%	12	12,77%	2	12,50%	29	19,59%	6	10,71%	
Válaszok eloszlása	1,5335		0,4283		-1,4709		-0,2101		1,3938		3,1338		-0,8033		-1,2894		0,5499		0		
Összevont válaszok:																					
1+2	18	42,9%	24	55,8%	19	48,7%	38	31,1%	16	35,6%	21	43,8%	47	50,0%	8	50,0%	48	32,4%	22	39,3%	
3	11	26,2%	10	23,3%	12	30,8%	37	30,3%	17	37,8%	9	18,8%	25	26,6%	5	31,3%	40	27,0%	20	35,7%	
4+5	13	31,0%	9	20,9%	8	20,5%	47	38,5%	12	26,7%	18	37,5%	22	23,4%	3	18,8%	60	40,5%	14	25,0%	

57 A református ember felelősséggel tartozik azért a közösségért, melybe született, mert Isten helyezte oda. Nem véletlenül van ott, hanem Istentől küldetést kapott, amit hűséggel teljesítenie kell.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	0	0,00%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%
1	5	11,90%	7	16,3%	6	15,38%	1	0,82%	3	6,67%	2	4,17%	14	14,89%	3	18,75%	2	1,35%	3	5,36%
2	7	16,67%	1	2,3%	1	2,56%	1	0,82%	3	6,67%	4	8,33%	7	7,45%	0	0,00%	1	0,68%	7	12,50%
3	5	11,90%	16	37,2%	12	30,77%	13	10,66%	13	28,89%	12	25,00%	25	26,60%	5	31,25%	24	16,22%	12	21,43%
4	14	33,33%	6	14,0%	13	33,33%	28	22,95%	8	17,78%	7	14,58%	23	24,47%	5	31,25%	35	23,65%	7	12,50%
5	11	26,19%	13	30,2%	7	17,95%	79	64,75%	18	40,00%	23	47,92%	25	26,60%	3	18,75%	86	58,11%	27	48,21%
Válaszok eloszlása	-0,2654		-1,4297		-1,7859		3,43296		-0,9589		1,46882		-1,4162		-1,875		2,33056		2,67935	
Összevont válaszok:																				
1+2	12	28,6%	8	18,6%	7	17,9%	2	1,6%	6	13,3%	6	12,5%	21	22,3%	3	18,8%	3	2,0%	10	17,9%
3	5	11,9%	16	37,2%	12	30,8%	13	10,7%	13	28,9%	12	25,0%	25	26,6%	5	31,3%	24	16,2%	12	21,4%
4+5	25	59,5%	19	44,2%	20	51,3%	107	87,7%	26	57,8%	30	62,5%	48	51,1%	8	50,0%	121	81,8%	34	60,7%

59 Szerintem egy gyülekezetnek nyitottnak és befogadónak, családias légkörűnek kell lennie, ahova szívesen jönnek az emberek. A misszió fontosabb, mint a - ma sokak számára érthetetlen, idegen - hagyományok ápolása.

		Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok																																															
		Magyarországon						Határon túl						Magyarországon						Határon túl																																									
		hufT			hufK			hufE			htfT			htfK			htfE			hueT			hueK			hteT			hteK																																
		fő	%		fő	%		fő	%		fő	%		fő	%		fő	%		fő	%		fő	%		fő	%		fő	%																															
Összes:		42						43						39						122						45						48						94						16						148						56					
0 (n/a)		0	0,00%		1	2,3%		1	2,56%		0	0,00%		1	2,22%		0	0,00%		1	1,06%		1	6,25%		1	0,68%		0	0,00%		2	1,35%		2	3,57%		2	3,57%		2	3,57%																			
1		1	2,38%		3	7,0%		0	0,00%		1	0,82%		1	2,22%		3	6,25%		3	3,19%		0	0,00%		2	1,35%		2	1,35%		2	1,35%		2	1,35%		2	1,35%		2	1,35%																			
2		1	2,38%		0	0,0%		1	2,56%		4	3,28%		1	2,22%		0	0,00%		1	1,06%		1	6,25%		3	2,03%		2	1,35%		3	2,03%		2	1,35%		2	1,35%		2	1,35%																			
3		7	16,67%		9	20,9%		8	20,51%		17	13,93%		6	13,33%		13	27,08%		20	21,28%		2	12,50%		23	15,54%		9	16,07%		14	25,00%		9	16,07%		14	25,00%		9	16,07%																			
4		9	21,43%		14	32,6%		9	23,08%		20	16,39%		9	20,00%		7	14,58%		26	27,66%		3	18,75%		20	13,51%		14	25,00%		24	57,14%		16	37,2%		20	51,28%		80	65,57%																			
5		24	57,14%		16	37,2%		20	51,28%		80	65,57%		27	60,00%		25	52,08%		43	45,74%		9	56,25%		99	66,89%		29	51,79%		29	51,79%		29	51,79%		29	51,79%		29	51,79%																			
Válaszok eloszlása		2,78915			-2,2308			1,24112			4,43005			3,78018			1,17782			-0,6256			4,05586			4,64645			1,60763																																
Összevont válaszok:																																																													
1+2		2	4,8%		3	7,0%		1	2,6%		5	4,1%		2	4,4%		3	6,3%		4	4,3%		1	6,3%		5	3,4%		4	7,1%		3	7,0%		3	7,0%		3	7,0%		3	7,0%																			
3		7	16,7%		9	20,9%		8	20,5%		17	13,9%		6	13,3%		13	27,1%		20	21,3%		2	12,5%		23	15,5%		9	16,1%		14	25,0%		9	16,1%		14	25,0%		9	16,1%																			
4+5		33	78,6%		30	69,8%		29	74,4%		100	82,0%		36	80,0%		32	66,7%		69	73,4%		12	75,0%		119	80,4%		43	76,8%		43	76,8%		43	76,8%		43	76,8%		43	76,8%																			

64 A kötött szövegű, betanult imádságok az üres vallásosság jelei.

	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok											
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon						Határon túl					
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK					
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%				
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56					
0 (n/a)	1	2,38%	0	0,0%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	1,06%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%				
1	11	26,19%	10	23,3%	4	10,26%	27	22,13%	10	22,22%	14	29,17%	22	23,40%	1	6,25%	34	22,97%	14	25,00%				
2	8	19,05%	4	9,3%	1	2,56%	11	9,02%	5	11,11%	2	4,17%	12	12,77%	1	6,25%	11	7,43%	6	10,71%				
3	12	28,57%	9	20,9%	16	41,03%	44	36,07%	15	33,33%	12	25,00%	23	24,47%	8	50,00%	49	33,11%	22	39,29%				
4	3	7,14%	8	18,6%	6	15,38%	15	12,30%	3	6,67%	7	14,58%	13	13,83%	3	18,75%	18	12,16%	3	5,36%				
5	7	16,67%	12	27,9%	12	30,77%	25	20,49%	12	26,67%	13	27,08%	23	24,47%	3	18,75%	36	24,32%	11	19,64%				
Válaszok eloszlása	-1,4294		0,0218		-1,0619		0,2464		-1,633		-2,0689		0,1687		2,714		-1,2087		-0,3					
Összevont válaszok:																								
1+2	19	45,2%	14	32,6%	5	12,8%	38	31,1%	15	33,3%	16	33,3%	34	36,2%	2	12,5%	45	30%	20	35,7%				
3	12	28,6%	9	20,9%	16	41,0%	44	36,1%	15	33,3%	12	25,0%	23	24,5%	8	50,0%	49	33%	22	39,3%				
4+5	10	23,8%	20	46,5%	18	46,2%	40	32,8%	15	33,3%	20	41,7%	36	38,3%	6	37,5%	54	36%	14	25,0%				

68 Az istentisztelet megvetése, hanyagolása nem csak az Isten megvetését jelenti, hanem az atyák hitének megvetését is.

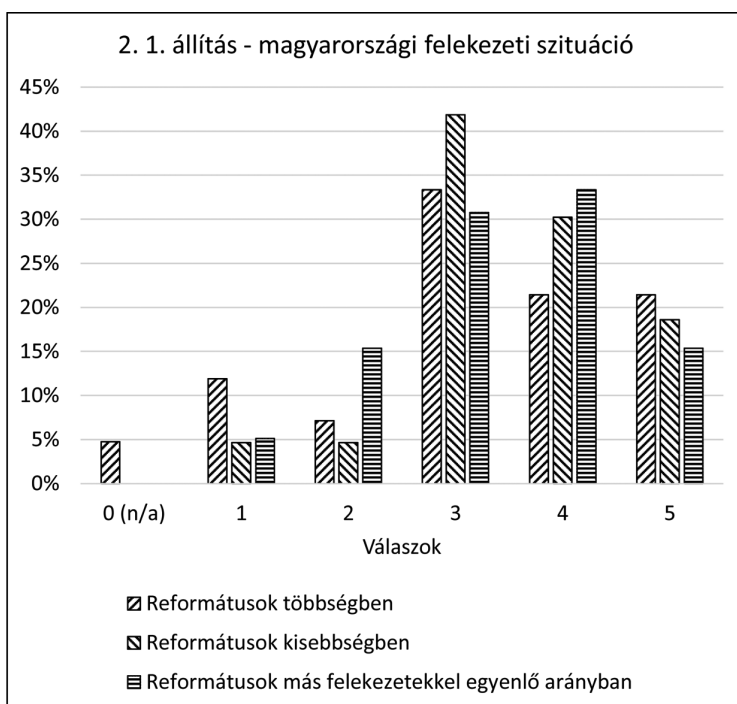
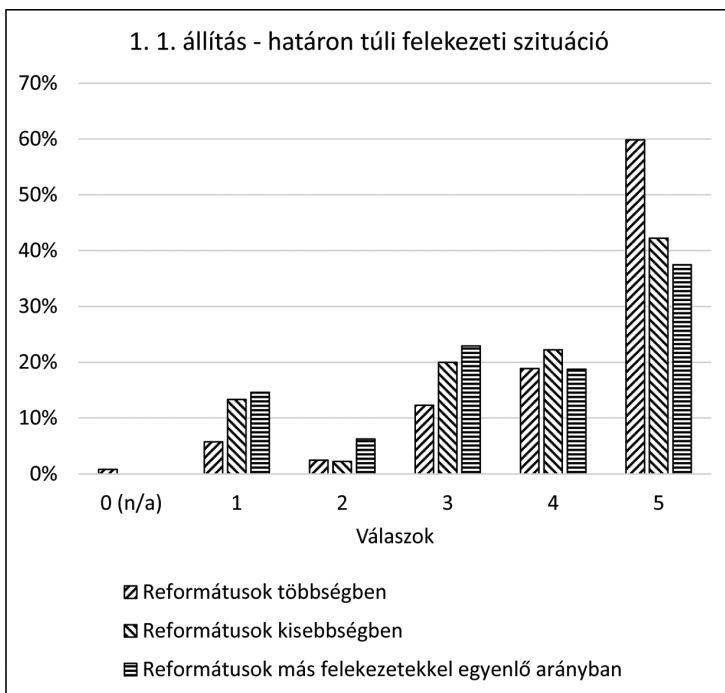
00 Az istenszület megvetése, hányagórlása nem csak az isten megvetését jelenti, hanem az atyák hitének megvetését is.																																																	
Felekezeti viszonyok															Etnikai viszonyok																																		
Magyarországon															Határon túl																																		
hufT					hufK					hufE					htfT					htfK					htfE					hueT					hueK					hteT					hteK				
fő	%				fő	%				fő	%				fő	%				fő	%				fő	%				fő	%				fő	%													
Összes:	42				43					39					122					45					48					94					16			148			56								
0 (n/a)	1	2,38%			3	7,0%				2	5,13%				0	0,00%				1	2,22%				0	0,00%				6	6,38%				0	0,00%				0	0,00%			1	1,79%				
	1	9	21,43%		13	30,2%				13	33,33%				16	13,11%				6	13,33%				13	27,08%				29	30,85%				4	25,00%				22	14,86%			12	21,43%				
	2	6	14,29%		6	14,0%				4	10,26%				10	8,20%				5	10,42%				13	13,83%				1	6,25%				15	10,14%				7	12,50%								
	3	17	40,48%		11	25,6%				12	30,77%				28	22,95%				10	22,22%				11	22,92%				25	26,60%				7	43,75%				29	19,59%			15	26,79%				
	4	7	16,67%		5	11,6%				4	10,26%				25	20,49%				10	22,22%				7	14,58%				13	13,83%				2	12,50%				31	20,95%			11	19,64%				
	5	2	4,76%		5	11,6%				4	10,26%				43	35,25%				8	17,78%				12	25,00%				8	8,51%				2	12,50%				51	34,46%			10	17,86%				
Válaszok eloszlása	1,33147				-1,1478				-1,7071				-0,1109				2,02802				-0,4				-1,4076				1,13739				0,81241				1,30286												
Összevont válaszok:																																																	
1+2	15	35,7%			19	44,2%				17	43,6%				26	21,3%				16	35,6%				18	37,5%				42	44,7%				5	31,3%				37	25,0%			19	33,9%				
	3	17	40,5%		11	25,6%				12	30,8%				28	23,0%				10	22,2%				11	22,9%				25	26,6%				7	43,8%				29	19,6%			15	26,8%				
4+5	9	21,4%			10	23,3%				8	20,5%				68	55,7%				18	40,0%				19	39,6%				21	22,3%				4	25,0%				82	55,4%			21	37,5%				

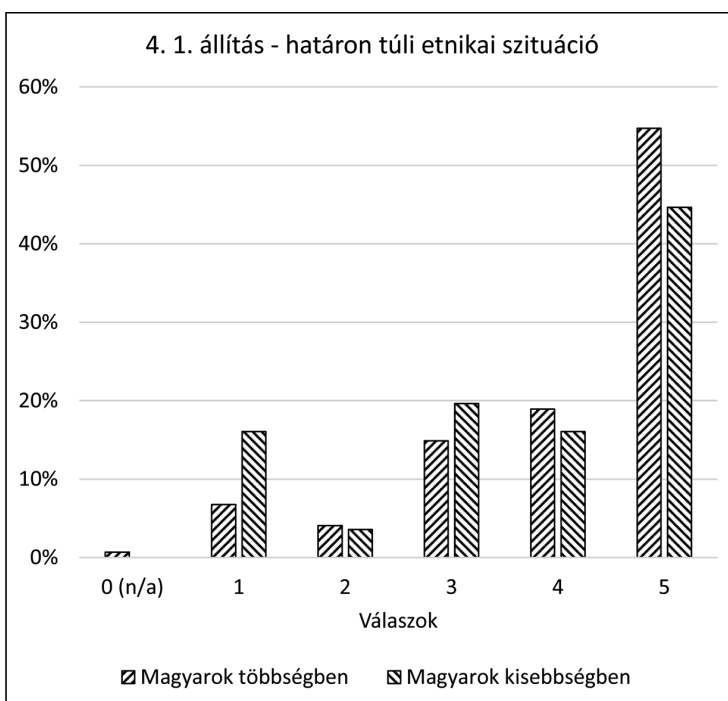
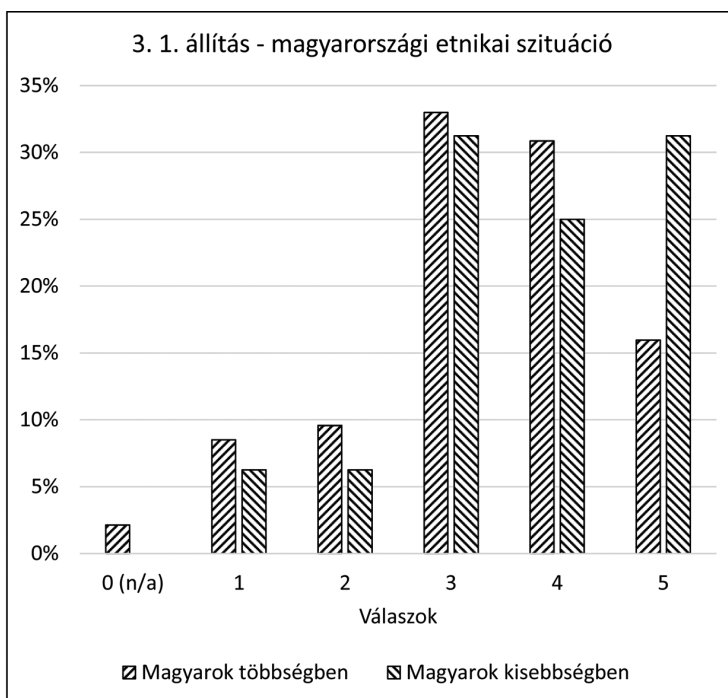
83 A református ember életének elmaradhatatlan része a mindennapi bibliaolvasás és imádság.

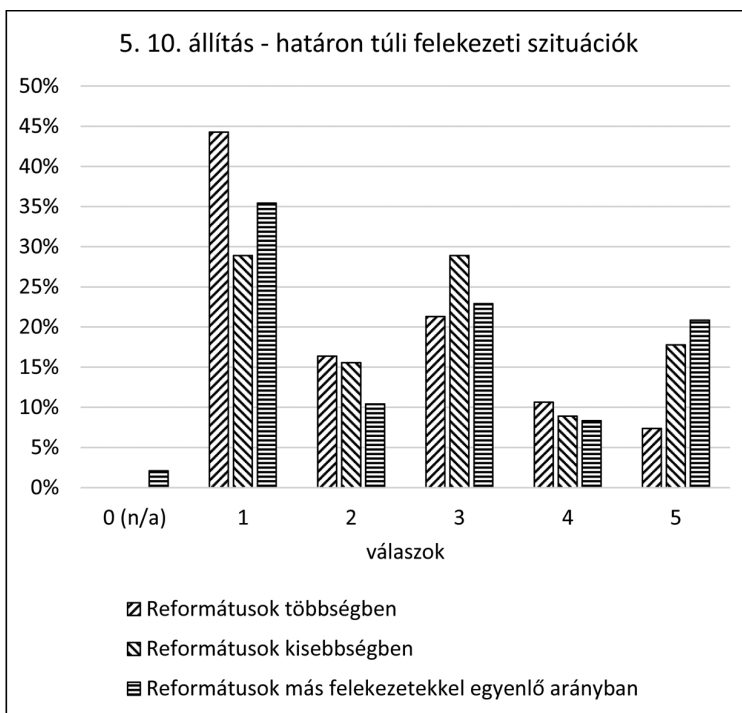
	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok							
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon				Határon túl			
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56	
0 (n/a)	2	4,76%	3	7,0%	1	2,56%	0	0,00%	0	0,00%	1	2,08%	6	6,38%	0	0,00%	1	0,68%	0	0,00%
1	10	23,81%	14	32,6%	19	48,72%	9	7,38%	9	20,00%	9	18,75%	33	35,11%	4	25,00%	12	8,11%	14	25,00%
2	14	33,33%	8	18,6%	6	15,38%	13	10,66%	7	15,56%	3	6,25%	23	24,47%	3	18,75%	17	11,49%	4	7,14%
3	9	21,43%	8	18,6%	7	17,95%	27	22,13%	10	22,22%	11	22,92%	16	17,02%	4	25,00%	33	22,30%	10	17,86%
4	6	14,29%	8	18,6%	4	10,26%	24	19,67%	4	8,89%	12	25,00%	13	13,83%	4	25,00%	26	17,57%	12	21,43%
5	1	2,38%	2	4,7%	2	5,13%	49	40,16%	15	33,33%	12	25,00%	3	3,19%	1	6,25%	59	39,86%	16	28,57%
Válaszok eloszlása	-1,2194		0,2395		3,6469		0,7271		0,1544		-1,5421		-0,3486		-1,2051		1,13239		-0,9299	
Összevont válaszok:																				
1+2	12	28,57%	17	39,53%	20	51,28%	9	7,38%	9	20,00%	10	20,83%	39	41,49%	4	25,00%	13	8,78%	14	25,00%
3	9	21,43%	8	18,60%	7	17,95%	27	22,13%	10	22,22%	11	22,92%	16	17,02%	4	25,00%	33	22,30%	10	17,86%
4+5	7	16,67%	10	23,26%	6	15,38%	73	59,84%	19	42,22%	24	50,00%	16	17,02%	5	31,25%	85	57,43%	28	50,00%

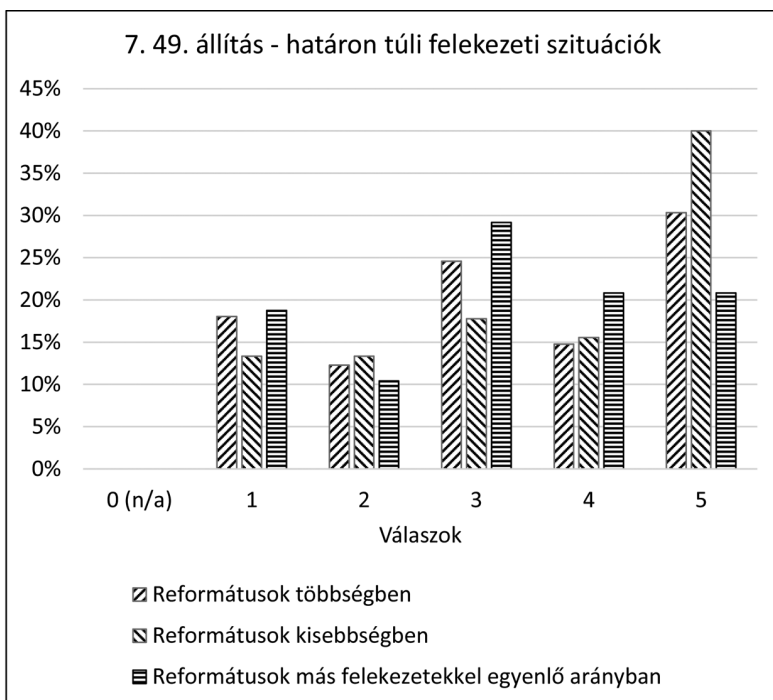
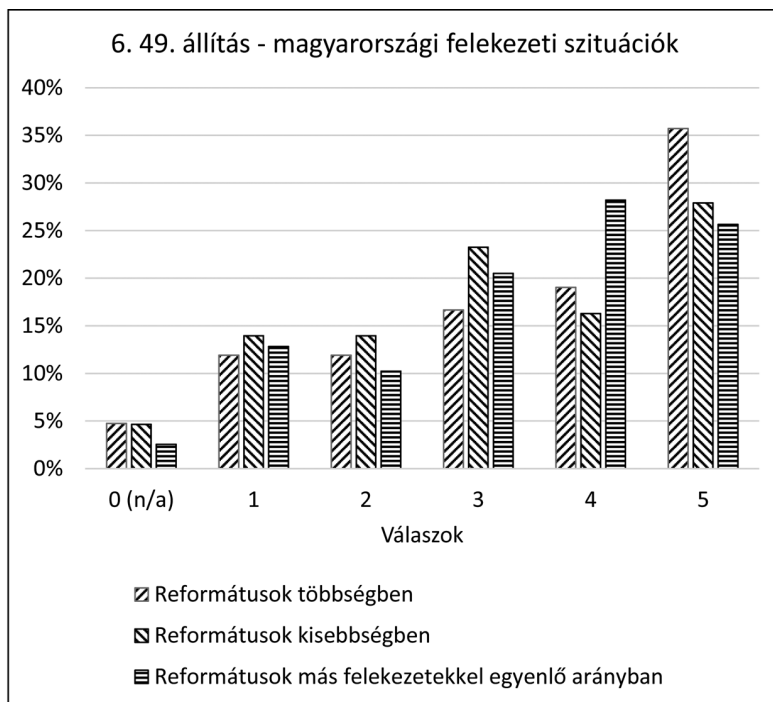
95 A vallásos és tudományos világnézetet úgy kell összeegyeztetni, hogy ami a vallásban lényeges, azt megtartjuk, ami pedig lényegtelen, azt elhagyjuk.

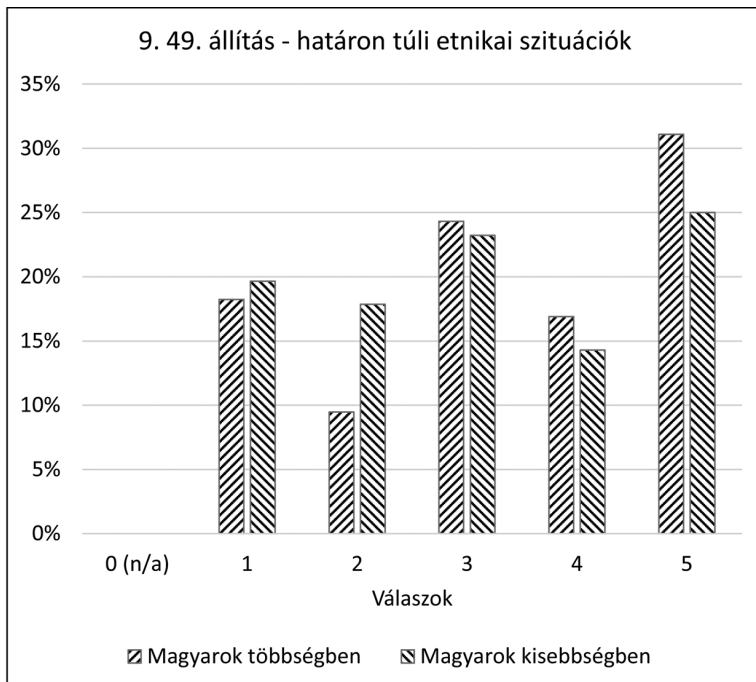
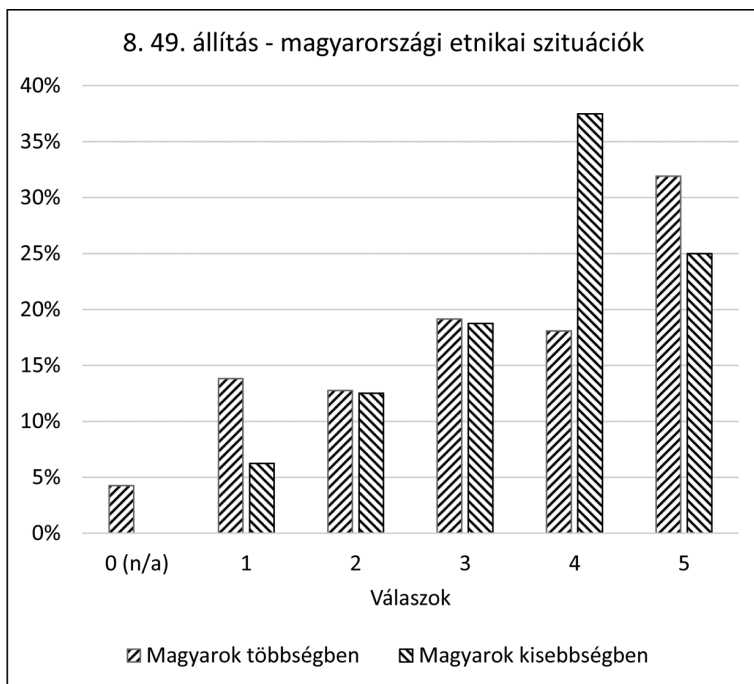
	Felekezeti viszonyok												Etnikai viszonyok											
	Magyarországon						Határon túl						Magyarországon						Határon túl					
	hufT		hufK		hufE		htfT		htfK		htfE		hueT		hueK		hteT		hteK					
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%				
Összes:	42		43		39		122		45		48		94		16		148		56					
0 (n/a)	1	2,38%	6	14,0%	5	12,82%	0	0,00%	2	4,44%	1	2,08%	10	10,64%	1	6,25%	1	0,68%	2	3,57%				
1	5	11,90%	10	23,3%	2	5,13%	13	10,66%	9	20,00%	9	18,75%	14	14,89%	2	12,50%	18	12,16%	9	16,07%				
2	6	14,29%	4	9,3%	5	12,82%	9	7,38%	2	4,44%	5	10,42%	7	7,45%	4	25,00%	12	8,11%	4	7,14%				
3	17	40,48%	10	23,3%	12	30,77%	56	45,90%	19	42,22%	19	39,58%	30	31,91%	5	31,25%	67	45,27%	21	37,50%				
4	9	21,43%	9	20,9%	6	15,38%	19	15,57%	3	6,67%	7	14,58%	19	20,21%	1	6,25%	21	14,19%	7	12,50%				
5	4	9,52%	4	9,3%	9	23,08%	25	20,49%	10	22,22%	7	14,58%	14	14,89%	3	18,75%	29	19,59%	13	23,21%				
Válaszok eloszlása	2,16942		-2,6484		0,10906		2,60029		0,80332		2,79797		1,65919		-1,4813		3,02546		0,72109					
Összevont válaszok:																								
1+2	11	26,2%	14	32,6%	7	17,9%	22	18,0%	11	24,4%	14	29,2%	21	22,3%	6	37,5%	30	20,3%	13	23,2%				
3	17	40,5%	10	23,3%	12	30,8%	56	45,9%	19	42,2%	19	39,6%	30	31,9%	5	31,3%	67	45,3%	21	37,5%				
4+5	13	31,0%	13	30,2%	15	38,5%	44	36,1%	13	28,9%	14	29,2%	33	35,1%	4	25,0%	50	33,8%	20	35,7%				

1. A minta megoszlása önbesorolás és statisztikai besorolás alapján az egyes felekezeti és etnikai szituációk között

valamint a reformátusok aránya a lekérdezett osztályokban

helyszín	Történelmileg		Felekezeti			Etnikai			arány lekérde- osztályok
	perem	centrum	T	K	E	T	K	E	
Magyarország									
Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, Általános Iskola és Kollégium	x		5,9%	<u>70,6%</u>	23,5%	<u>64,7%</u>	17,6%	17,6%	89,5%
Debreceni Református Kollégium Dóczy Gimnáziuma		x	<u>74,1%</u>	3,7%	22,2%	<u>74,1%</u>	18,5%	7,4%	93,1%
Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium és Szathmáry Kollégium		x	<u>44,4%</u>	<u>11,1%</u>	<u>44,4%</u>	<u>77,8%</u>	11,1%	11,1%	69,2%
Pápai Református Kollégium Gimnáziuma és Művészeti Szakközépiskolája	x		10,3%	<u>55,2%</u>	34,5%	<u>82,8%</u>	10,3%	6,9%	96,7%
Sárospataki Református Kollégium Gimnáziuma, Általános Iskolája és Diákotthona	x		30,3%	<u>36,4%</u>	<u>33,3%</u>	<u>75,8%</u>	9,1%	15,2%	97,1%
Románia									
Marosvásárhelyi Református Kollégium		x	<u>82,1%</u>	<u>10,7%</u>	7,1%	<u>78,6%</u>	17,9%	<u>3,6%</u>	96,6%
Szatmárnémeti Református Gimnázium		x	<u>39,3%</u>	32,1%	<u>28,6%</u>	<u>46,4%</u>	<u>46,4%</u>	7,1%	100,0%
Székelyudvarhely, Baczkamadarai Kis Gergely Református Kollégium		x	42,3%	<u>11,5%</u>	<u>46,2%</u>	<u>88,5%</u>	11,5%	0,0%	96,3%
Szlovákia									
Léva, Czeglédi Péter Református Gimnázium	x		22,2%	<u>61,1%</u>	16,7%	33,3%	<u>55,6%</u>	11,1%	94,7%
Rimaszombat, Tompa Mihály Református Gimnázium	x		46,7%	<u>20,0%</u>	<u>33,3%</u>	<u>46,7%</u>	<u>46,7%</u>	6,7%	68,2%
Ukrajna									
Nagydobronyi Református Líceum	x		<u>64,3%</u>	28,6%	7,1%	<u>67,9%</u>	28,6%	3,6%	96,6%
Nagyberegai Református Líceum	x		<u>70,3%</u>	5,4%	24,3%	<u>78,4%</u>	10,8%	10,8%	97,4%
Péterfalvi Református Líceum	x		<u>61,5%</u>	15,4%	23,1%	<u>88,5%</u>	7,7%	3,8%	83,9%
Técsői Református Líceum	x		<u>66,7%</u>	22,2%	11,1%	<u>45,5%</u>	<u>36,4%</u>	18,2%	42,9%

88,50% = statisztikai adatok alapján esik az adott csoportba.

2. Milyen gyakran olvas Ön Bibliát?

	Felekezeti						Etnikai					
	Magyarország			Határon túl			Magyarország			Határon túl		
	huT	huK	huE	htT	htK	htE	hueT	hueK	hieT	hieK	hieT	hieK
Naponta többször is előveszem.	0,00%	2,33%	0,00%	4,10%	4,44%	6,25%	1,06%	0,00%	4,05%	3,57%		
Általában naponta.	2,38%	4,65%	0,00%	13,93%	15,56%	6,25%	2,13%	6,25%	12,84%	14,29%		
Hetente többször.	0,00%	6,98%	2,56%	10,66%	2,22%	12,50%	4,26%	0,00%	10,14%	3,57%		
Amikor szomjazom az Igére.	16,67%	4,65%	7,69%	16,39%	8,89%	18,75%	9,57%	6,25%	16,89%	7,14%		
Amikor csendességet tudok tartani.	4,76%	4,65%	5,13%	12,30%	11,11%	14,58%	5,32%	6,25%	13,51%	7,14%		
Hetente legalább egyszer.	2,38%	11,63%	5,13%	14,75%	4,44%	4,17%	7,45%	6,25%	12,16%	5,36%		
Amikor társaságot talállok hozzá.	0,00%	6,98%	0,00%	4,10%	6,67%	0,00%	3,19%	0,00%	4,73%	1,79%		
Havonta azért néhányszor előveszem.	16,67%	6,98%	0,00%	9,84%	8,89%	6,25%	8,51%	6,25%	10,81%	5,36%		
Amikor időm engedi.	7,14%	9,30%	5,13%	8,20%	11,11%	6,25%	7,45%	0,00%	9,46%	7,14%		
Nem szoktam rendszeresen olvasni.	28,57%	30,23%	41,03%	27,05%	26,67%	33,33%	30,85%	37,50%	23,65%	39,29%		
Elegendő az, amit a templomban hallok.	28,57%	13,95%	30,77%	4,10%	20,00%	10,42%	23,40%	31,25%	6,76%	14,29%		
Egyéb	0%	6,98%	7,69%	0%	2,22%	4,16%	5,32%	0%	1,35%	1,79%		
Nincs válasz	2,38%	0%	2,56%	0%	2,22%	2,08%	2,13%	0%	0	0		
Válaszok eloszlása*	-0,65486	6	2,497349	1,806435	0,808443	3,23904	2,177341	1,888939	1,258687	7,022806		
Válahogy olvas:	26,19%	41,86%	20,51%	76,23%	53,33%	62,50%	32,98%	25,00%	74,32%	42,86%		
Nem nagyon olvas:	80,95%	67,44%	84,62%	49,18%	68,89%	60,41%	75,53%	75,00%	52,03%	67,86%		

* A pozitív értékek csúcsos, a negatív értékek lapos eloszlásra utalnak

** + Valahogy olvas - Nem nagyon olvas

3. Bibliaolvasási szokások

		A	B	C	D	E	F	G	H	
		Rendsze- resség	Attitűd	Nem olvas rendsze- ren	Elég az, amit a templomban hall	Többször os választ adott	Ebből vegyes	vegyes +/-	Többszörös nem vegyesek közt a rendszeres/attitűd aránya	
Határtól független	Felekezeti	Reformátusok többségben	47,06%	32,35%	23,53%	11,76%	14,71%	50,00%	+	1/4
		Reformátusok kisebbségben	27,78%	30,56%	30,56%	25,00%	8,33%	33,33%	-	0/2
		Reformátusok más felekezetekkel egyenlő arányban	8,57%	20,00%	51,43%	22,86%	5,71%	50,00%	+	0/1
	Etnikai	Magyarok többségben	38,24%	39,71%	27,94%	14,71%	16,18%	63,64%	+	0/4
		Magyarok kisebbségben	26,00%	28,00%	40,00%	14,00%	8,00%	25,00%	-	0/3
Határtól függően	Magyarország	Reformátusok többségben	21,43%	28,57%	28,57%	28,57%	7,14%	33,33%	-	1/1
		Reformátusok kisebbségben	30,23%	27,91%	30,23%	13,95%	6,98%	0		0/3
		Reformátusok más felekezetekkel egyenlő arányban	7,69%	17,95%	41,03%	30,77%	5,13%	0		0/2
	Határon túl	Reformátusok többségben	49,18%	45,08%	27,05%	4,10%	19,67%	45,83%	+	1/12
		Reformátusok kisebbségben	31,11%	42,22%	26,67%	20,00%	15,56%	57,14%	-	0/3
		Reformátusok más felekezetekkel egyenlő arányban	29,17%	45,83%	33,33%	10,42%	14,58%	57,14%	+	0/3
	Magyarország	Magyarok többségben	22,34%	26,60%	30,85%	23,40%	7,45%	14,29%	-	0/6
		Magyarok kisebbségben	18,75%	12,50%	37,50%	31,25%	0	0		0
	Határon túl	Magyarok többségben	45,95%	48,65%	23,65%	6,76%	19,6%	51,72%	+	1/13
		Magyarok kisebbségben	28,57%	26,79%	39,29%	14,29%	8,93%	40,00%	v	0/3

4. Nem a templomban, hanem egyéni vallásgyakorlata során hogyan és milyen rendszerességgel szokott Ön imádkozni?

	Felekezeti					Etnikai				
	Magyarország		Határon túl			Magyarország		Határon túl		
	hufT	hufK	hufE	hufT	hufK	hufE	hufT	hufK	hufE	hufK
Térdelve imádkozik	0,00%	6,98%	0,00%	9,02%	11,1%	4,17%	3,2%	0,00%	10,81%	3,57%
Tanult+Saját szavakkal	35,29%	35,29%	29,41%	57,75%	22,54%	18,31%	82,35%	5,88%	67,6%	26,8%
Csak tanult imádsággal	27,27%	27,27%	45,45%	58,82%	17,65%	23,53%	72,73%	22,73%	76,5%	23,5%
Csak saját szavaimmal	41,86%	32,56%	23,26%	55,36%	20,54%	24,11%	69,77%	11,63%	70,5%	23,2%
Naponta többször is	14,3%	7,0%	15,4%	48,4%	33,3%	37,5%	13,8%	6,3%	43,2%	39,3%
Naponta egyszer	16,7%	34,9%	20,5%	24,6%	24,4%	18,8%	22,3%	37,5%	23,6%	23,2%
Hetente többször	9,5%	11,6%	2,6%	9,8%	17,8%	14,6%	8,5%	6,3%	12,8%	10,7%
Hetente egyszer	14,3%	0,0%	5,1%	4,1%	6,7%	4,2%	8,5%	0,0%	4,7%	3,6%
Ritkábban mint hetente	7,1%	4,7%	17,9%	4,1%	11,1%	12,5%	9,6%	0,0%	6,8%	10,7%
Ritkábban mint hetente	11,9%	4,7%	2,6%	3,3%	6,7%	6,3%	5,3%	18,8%	3,4%	8,9%
Csak az istentiszteleteken	2,4%	7,0%	10,3%	0,8%	4,4%	2,1%	6,4%	6,3%	0,0%	7,1%
Nem szoktam imádkozni	9,5%	9,3%	12,8%	1,6%	0,0%	2,1%	10,6%	6,3%	0,7%	1,8%
Nem akarok válaszolni	14,3%	20,9%	12,8%	3,3%	0,0%	2,1%	14,9%	18,8%	4,7%	0,0%
Nincsen válasz										
Összesen	85,7%	79,1%	87,2%	96,7%	104,4%	97,9%	85,1%	81,3%	95,3%	105,4%
Inkább sűrűben imádkozik	54,8%	53,5%	43,6%	86,9%	82,2%	75,0%	53,2%	50,0%	84,5%	76,8%
Inkább ritkán vagy sehogysem imádkozik	31,0%	25,6%	43,6%	9,8%	22,2%	22,9%	31,9%	31,3%	10,8%	28,6%
Többszörös válasz az összes százalékában			5,1%	2,5%	8,9%	2,8%	2,1%		2,7%	7,1%
Sűrűben / ritkábban imádkozók aránya a többszörös válaszok között			1/1	1/2	2/2	1/0	1/1		2/2	2/2
Válaszok eloszlása	0,1822485	5,707914	-1,64796	3,303875	-0,17698	2,519294	3,207556	3,41322	2,385933	2,457463
Polarizáció	x		x				x	x		
Naponta egyszer vagy többször imádkozik	31,0%	41,9%	35,9%	73,0%	57,8%	56,3%	36,2%	43,8%	66,9%	62,5%

5. Tanult imádsággal és saját szavakkal való imádkozás gyakorlata és az imádság rendszeressége magyarországi és határon túli válaszadóknál

	Naponta többször is	Naponta egyszer	Hetente többször	Hetente egyszer	Ritkábban mint hetente	Csak az istentiszteleteken
Tanult imádsággal és saját szavakkal is	magyarországi	0,00%	0,00%	0,00%	17,65%	5,88%
	határon túli	54,93%	12,68%	1,41%	4,23%	1,41%
Csak tanult imádsággal	magyarországi	4,55%	0,00%	13,64%	13,64%	13,64%
	határon túli	23,53%	5,88%	0,00%	23,53%	5,88%
Csak saját szavaival	magyarországi	11,63%	25,58%	11,63%	13,95%	4,65%
	határon túli	42,86%	15,18%	8,04%	8,04%	4,46%

n=282

6. Milyen rendszeresen jár Ön templomba?

	Felekezeti						Etnikai			
	Magyarország			Határon túl			Magyarország		Határon túl	
	huT	huFK	huFE	htT	htFK	htFE	hueT	hueK	hteT	hteK
Hacsak lehet, minden alkalmon részt veszek.	7,14%	13,95%	0,00%	34,43%	35,56%	14,58%	8,51%	6,25%	30,41%	30,36%
Ha van időm, vasárnap általában elmegyek.	14,29%	11,63%	17,95%	20,49%	17,78%	16,67%	13,83%	0,00%	19,59%	16,07%
A vasárnap délelőtti istentiszteletre járok.	26,19%	11,63%	7,69%	40,16%	35,56%	25,00%	11,70%	37,50%	37,16%	28,57%
Havonta többször elmegyek.	16,67%	13,95%	10,26%	11,48%	11,11%	4,17%	17,02%	6,25%	10,81%	5,36%
Általában havonta egyszer járok templomba.	2,38%	2,33%	5,13%	4,10%	6,67%	4,17%	3,19%	6,25%	4,73%	5,36%
Az ünnepekkor többnyire elmegyek.	21,43%	27,91%	25,64%	8,20%	17,78%	35,42%	25,53%	12,50%	9,46%	28,57%
Évente egyszer-kétszer elmegyek.	7,14%	6,98%	10,26%	0,82%	2,22%	8,33%	7,45%	12,50%	1,35%	7,14%
Nem járok templomba.	0,00%	6,98%	12,82%	0,82%	0,00%	8,33%	5,32%	6,25%	1,35%	5,36%
Nem akarok válaszolni.	4,76%	2,33%	2,56%	0,82%	0,00%	4,17%	4,26%	0,00%	2,03%	0,00%
Többszörös választ adott	11,90%	6,98%	5,13%	18,85%	15,56%	14,58%	8,51%	6,25%	15,54%	17,86%
Többszörös válaszokon belül attitűd és rendszerességre egyenesen hivatkozó válaszok aránya	80,00%	33,33%	100,00%	69,57%	100,00%	42,86%	75,00%	100,00%	69,57%	80,00%
Inkább gyakran jár templomba	50,00%	39,53%	17,95%	86,07%	82,22%	43,75%	37,23%	50,00%	78,38%	64,29%
Inkább ritkán jár templomba	45,24%	48,84%	58,97%	33,61%	44,44%	64,58%	50,00%	31,25%	35,14%	57,14%